تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی

لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 71

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

کمپوزنگ : محمد سدھیر

چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk

فون/فیکس : 042-99210834

شمارے دا مُل : -/300 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

مجلّہ چھیماہی ''کھوج'' وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے .... (ایڈیٹر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-1/75 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد36   جولائی۔دسمبر 2013ء   شمارہ نمبر1

مسلسل شمارہ نمبر 71

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

''کھوج'' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور (پاکستان) توں شائع ہون والا چھیماہی تحقیقی مجلّہ اے۔ ایہہ مجلّہ 1972ء توں بغیر کسی تعطل دے شائع ہو رہیا اے۔ ایہدے وچ پنجابی زبان، ادب، تہذیب، ثقافت تے تاریخ دے مختلف پہلوآں بارے تحقیقی مقالے شائع ہوندے نیں۔ ایہہ مجلّہ ہائر ایجوکیشن کمیشن آف پاکستان توں منظور شدہ اے۔ مجلّے وچ شامل مقالے نوں منظوری لئی دو ماہرین کول رائے واسطے گھلیا جاندا اے تے مقالہ نگار دا ناں صیغہ راز وچ رکھیا جاندا اے۔ ایس توں پہلے مقالے نوں ادارتی کمیٹی پرکھدی اے۔ مقالہ نگار نوں ماہرین دی رائے توں آگاہ کیتا جاندا اے۔ جے ماہرین نے مقالے وچ کوئی تبدیلی یا اضافہ کرن دا آکھیا ہووے تے مقالہ نگار اک مقررہ مدت وچ تبدیلی تے اضافے نال مقالہ دوبارہ جمع کرواندا اے۔

<u>مقالہ گھلدیاں ایہناں گلاں دا خاص خیال رہوے:</u> مقالہ اصلی مواد تے مشتمل ہووے (نقل نہ ہووے)۔ جیہڑے محققاں دے کم توں استفادہ کیتا گیا ہووے اوہدا حوالہ دتا جائے۔ مجلّے وچ شائع کروان لئی گھلیا جان والا مقالہ کِتے ہور اشاعت لئی نہ گھلیا گیا ہووے۔ ہائر ایجوکیشن کمیشن دی ہدایت دی روشنی وچ مقالہ چربہ سازی/نقل توں پاک ہون پاروں ای شائع کیتا جائے گا۔

<u>مسودے دی تیاری:</u> مجلّے لئی مقالے پنجابی، اردو یا انگریزی وچ قبول کیتے جاندے نیں۔ مقالہ فونٹ سائز 15 سنگل سپیس مارجن وچ ہووے۔ ٹائٹل والے صفحے اُتے مقالہ نگار دا مکمل نام تے ادارے دا پتا، ڈاک دا مکمل پتا مع ای میل تے ٹیلی فون نمبر درج کیتا ہونا چاہیدا اے۔

<u>تلخیص تے حوالے دا طریقہ:</u> تلخیص (Abstract) انگریزی زبان وچ 120 توں 150 لفظاں تک ہونی چاہیدی اے۔ تلخیص مقالے دا اک جامع خلاصہ ہوندی اے نہ کہ مقالے دے نتائج۔ مقالے دے متن تے آخر وچ حوالے جدید اصولاں مطابق دتے جان۔

مثال لئی: لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت صفحہ نمبر

<u>خط کتابت ایس پتے تے کیتی جاوے</u>

مدیر مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, Ph&Fax: 042-9921083

بسم الله الرحمن الرحيم

مُک گئے جھانجھے تے جھیڑے شِرک دے

چاہڑیا اِنج آپؐ نے وحدت دا رنگ

مِٹ گئی کالے تے گورے دی تمیز

اللہ اللہ آپؐ دی اُلفت دا رنگ

(حفیظ تائب)

فہرست

اداریہ

قارئین!

''کھوج'' دا 71 واں شمارہ اپنی علمی، ادبی تے تحقیقی روایت نوں پیش کردیاں حاضر اے۔ ایس وچ پہلا مقالہ ڈاکٹر سعیدہ ممتاز دا '' پیر فضل گجراتی دی غزل دے فنی محاسن'' اُتے مشتمل اے جس وچ مقالہ نگار نے علمِ بیان و بدیع دے حوالے نال پیر فضل دی غزل دے فنی محاسن تے فنکارانہ پُرکاریاں اُتے بحث کیتی اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد نے'' پنجابی نثر دی ٹور تے مستقبل'' اُتے چانن پایا اے۔ جس وچ اوہناں سکھ گرواں دیاں گوشٹاں تے دوجے نثر پاریاں دا ذکر کردیاں دسیا اے کہ بھاویں سکھ وِدوان گرو صاحبان دیاں ایہناں لکھتاں نوں مُڈھلی نثر گردان دے نیں پر پنجابی نثر دی باقاعدہ، بھرویں تے نتارویں صورت حضرت نوشہ گنج بخش ہوراں کول ای نظر آوَندی اے۔ ڈاکٹر شاہین کرامت اپنے مقالے وچ امرتا پریتم نوں جدید پنجابی نظم دی مُڈھلی سوانی نظم کار دے طور تے پیش کیتا اے۔ جیہناں پنجابی نظم نوں نرا سوانی پن دی عینک نال ای نہیں اُلیکیا سگوں زندگی نال جُڑے حالات و واقعات نوں بڑے سچج نال نظم دا عنوان بنا کے ایس کھیتر وچ نویاں لیہاں اسارن دا چارا کیتا اے۔ ڈاکٹر عاصم ندیم پنجابی غزل وچ عمرانی رویاں نوں اپنی بحث دا موضوع بنایا اے۔ ڈاکٹر لیاقت سہیل میر نے اپنے مقالے ''پنجابی غزل دے مُڈھلے روپ رنگ'' وچ مُڈھلی پنجابی غزل اُردو فارسی دے کس قدر زیراثر رہی اے تے مُڈھلے غزل گو شاعراں نے ایس صنف نوں پنجابی مزاج، ٹھیٹھ زبان تے محاورہ دین وچ کیہ جتن کیتے اُتے بحث کیتی اے۔ افتخار احمد'' دوہڑا تے خصوصی لکھاری'' وچ خصوصی لکھاری

(Special Persons) جیہناں صنف دوہڑے نوں موضوع بنایا بارے بحث کیتی اے جدکہ آخری مضمون وچ ثناء مدثر بٹ ''جدید پنجابی شاعری وچ ڈر، خوف تے اکلاپے داعنصر'' نوں موضوع بنایا اے۔ ایس مقالے وچ جدید پنجابی نظم دا نفسیاتی حوالے نال تجزیہ کیتا گیا اے۔

تحقیقی پکھوں ایہناں مقالیاں راہیں تحقیق دے اعلیٰ معیار نوں قائم رکھن دی بھرویں کوشش کیتی گئی اے۔

——— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 09-32

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی ۔ دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

پیر فضل گجراتی دی غزل دے فنی محاسن

ڈاکٹر سعیدہ ممتاز
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ کالج برائے خواتین، سرگودھا

Abstract

Ghazal has known very rich genre in modern Asian poetry. Peer Fazal Gujrati is well known poet of Punjabi gazal. Due to his absolutely command on all aspects of this genre he is called the leader or imam of Punjabi gazal. In this article the writer has described the formation of stanza and its literary functions, terms and terminology. She has tried to focused the form and texture of Peer Fazal Gujrati's gazal which has been used by the poet in traditional manner.

....

پیر فضل گجراتی نوں پنجابی غزل دے 'بادشاہ' تے 'امام' دے طور تے جانیا جاندا اے۔ کیوں جے اوہناں پنجابی غزل نوں اوس اُچّ تیکر اپڑایا جتھوں پنجابی غزل نے اپنی بھرویں

اُڑان بھرنی شروی کیتی، اپنی بلند خیالی، وسعت قلبی، ذوق پرواز تے تخیل اُڈاری دی سہ رنگی نال اوہناں پنجابی غزل وچ نویں آفاق اُسارے بلا شبہ فکر و آگہی دے ایہ پھُل کھنڈان لئی فنی پُر کاری والی آبیاری دی لوڑ ہوندی اے جس نال ایہ گلشنِ فکر و خیال مہکدا اے۔ پیر فضل گجراتی پنجابی زبان دے اوہ شاعر نیں جیہناں دی غزل گوئی اوہناں دی فنی عظمت دا مُنہ بولدا ثبوت اے۔ شعر دی دلکشی لئی بلاغت، سلاست، اصلیت، جوش ادا تے حسنِ بیاں نہایت لازمی ہوندے نیں۔ کلام وچ بلاغت لئی شاعر دا علم بیان، علم بدیع، علم عروض تے علم قافیہ و ردیف نال جانکاری ضروری ہوندی اے۔ اصطلاح وچ علم بیان توں مراد اوہ علم اے جیہدے ذریعے اک مضمون نوں کئی ڈھنگاں نال بیان کیتا جاوے۔ اک معنی دوجے نالوں ودھ سوہنے تے سلکھنے ہوون یعنی کسے گل نوں یاں خیال نوں وکھو وکھرے انداز وچ انج بیان کرنا جیہدے نال اوہ گل دوجیاں تیکر اپڑے وی تے اپنے اندر لطیف تاثر، کوملتا تے نواں پن وی رکھدی ہووے تشبیہ، استعارہ، مجاز، مرسل تے کنایہ علم بیان دے جز نیں۔

بدیع دے لغوی معنی انوکھا، نویکلا، نواں اتے وٹی ہوئی رسی دے نیں۔ علم بدیع نوں علم معنی وی آکھیا جاندا اے۔ ایس دیاں دو قسماں نیں: صنائع معنوی (جیہناں نال کلام دے معنی وچ حسن پیدا ہوندا اے) صنائع لفظی (جیہناں نال لفظاں وچ حسن پیدا ہوندا اے)۔

علم عروض نوں پنجابی وچ پنگل، چھند شاستر تے ''چھند ابندی'' دے ناں نال جانیا جاندا اے'' عروض اوہناں اصولاں، قاعدیاں تے کلیاں دا ناں اے جیہناں نال شعر دا وزن، تول تے بحر معلوم کیتی جاندی اے۔ علم قافیہ و ردیف وی شعری محاسن دے سنگھار وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ ادبی اصطلاح وچ قافیہ کجھ حرفاں تے حرکتاں دے اوس مجموعے نوں آکھدے نیں جیہدی مختلف لفظاں دی تکرار مصرعے دے اخیر اتے ردیف توں پہلاں آوے۔ جے شعر وچ ردیف نہ ہووے تے قافیہ شعر یاں مصرعے دے اخیر اتے ہوندا اے۔ ردیف، اصطلاح وچ اوس مستقل کلمے نوں آکھدے نیں جیہڑا کسے شعر یاں مصرعے دے اخیر اتے قافیے دے بعد آوَندا اے۔ اگر کسے غزل یاں نظم وچ ردیف موجود ہووے تے اوہنوں ''مردّف'' آکھدے نیں۔ ردیف نہ ہووے تے اوس نوں غیر مردّف آکھیا جاندا اے۔

ڈاکٹر ناہید شاہد اپنے مضمون ''پیر فضل دی غزل'' وچ ردیف تے قافیے دے پکھ نال اک تھاں گل کردیاں اوہناں نوں صاحب اسلوب تے صاحب طرز قرار دیندیاں لکھدے

نیں:''غزل وچ ردیف تے قافیہ تخلیق کار دے نک وچ نکیل وانگ ہوندے نیں اوہ اپنی من مرضی نال اوہنوں جس پاسے چاہوے لے جاندے نیں انج غزل دا شاعر اکثر قافیے تے ردیف دا غلام بن کے رہ جاندا اے پر پیر فضل نوں قافیے دی ایہہ اڑتی رتی برابر وی متاثر نہیں کر سکی سگوں ایتھے ردیف تے قافیہ دے نک وچ فضل ہوراں نکیل پا کے جدھر چاہیا موڑ لیا''۔ (1)

غزل وچ فنی پکھوں جیہڑی شے سب کولوں اہم اے اوہ قافیہ تے ردیف ہی اے قافیے دے معروف جزاں نوں جیہناں وچ عیب قافیہ وی ہوندے نیں ایہناں وچوں اک ''ایطا'' اے ۔ایطا دیاں دو قسماں نیں:

1۔ایطا جلی　　　2۔ایطا خفی (2)

1۔　اجیہے قافیے جیہڑے تکرار وچ واضح ،نتر یویں ہوون مثلاً دیدار، بیدار، تاجدار، وچ ''دا'' بولدے، رولدے، گھولدے، کھولدے وچ ''دے'' نمایاں نیں۔

2۔　اجیہے قافیے جیہڑے صوتی تکرار نال آون تے عیب نمایاں نہ ہووے پر غور کرن نال پتہ لگے مثلاً لسّاں ، دَسّاں ،نسّاں ، کسّاں ، ہسّاں، فریاد ،شمشاد، جلاد، برباد، وغیرہ ۔ پہلے لفظاں وچ ''ساں'' تے دوجیاں وچ ''آ ذ'' دی تکرار اے۔

پیر صاحب دیاں غزلاں دے بوہتے قافیے ایطائے خفی والے نیں کہ مثلاً روئیداد، جائداد، برباد، فصاد، فریاد، یاد، نور، طور، مسرور، دور، ناسور، مخمور، مجبور، حضور، غم ، عالم ، ماتم ،محکم ،دم، محرم اتے کلام، شام، دام ،آرام ، جام وغیرہ۔

علم قافیہ دی اک قسم تضمین اے ایس نوں وی قافیے دا عیب گنیا جاندا اے۔ اصطلاح وچ تضمین اوس نوں آکھدے نیں کہ شعر دے اک مصرعے وچ اجیہا قافیہ لیاندا جاوے کہ اوہدے معنی دوجے مصرعے وچ کھلن:

ہجر نے یار دَسے آن مینوں
جو دشمن نال تیرے مشورے سن

تضمین دا ایہہ روپ کلام پیر فضل دا اک حصّہ اے۔

شعر وچ ردیف ترنم، نغمگی تے موسیقیت نوں ابھاردی اے ایہہ یاں تن قسماں نیں:

1۔　ردیف مستقل متحد المعنی۔
2۔　ردیف مستقل مختلف المعنی۔

3۔ ردیف غیر مستقل یعنی قافیہ معمول تحلیل وچ پایا جائے۔

مثال دے طور تے

1۔ ردیف مستقل متحد المعنی

ہوندیاں جیہڑا تکی اڈے، گدا ہچھا نہیں
ہوندیاں ہتھوں نہ کجھ کرنا عطا ہچھا نہیں

2۔ ردیف مستقل مختلف المعنی

کیوں تکھیاں شوخ نگاہوں نوں سرمے دیاں چساں دینائیں
تیراں نے بوجھل ہوجانا ایں ، تیراں تے چاہڑ نہ شاماں نوں
ساقی دی محفل وچ راتیں کجھ سانویاں چوٹاں آیاں نیں
جاماں نے توبہ بھن چھڈی ، بھن چھڈیاں توبہ جاماں نوں
میں راز محبت اوہدی دا ، دل اپنے وچ چھپایا سی
اَج شوخ ہنے وچ ہنجواں نیں دس دتا خاصا عاماں نوں

3۔ ردیف غیر مستقل

ایس قسم دی ردیف تحلیلی قافیہ توں بنائی جاندی اے، معمول تحلیل دے دوٹکڑے کیتے جان اک ٹکڑے نوں قافیہ اتے دوجے نوں ردیف بنایا جاوے، مثلاً

بڑے کرم کیتے میرے تے خدا نے
محبت دے بخشے سو میں‌نوں خزانے
وگانویں وی تیر اوہدے پینڈے نے سیدھے
شکاری اساڈا نہ بنھے نشانے
بپا ہونا طوفاں دا دور ناہیں
میرے نین ہئے ڈھونڈ دے نیں بہانے
کوئی دنیا وچ تہلکہ مچ نہ جائے
اوہدی زلف نوں چھیڑ دتا صبا نے

مطلع وچ خزانے نوں تحلیل کرکے ردیف بنائی گئی اے دوجے تے تیجے وچ نشانے تے بہانے دی ردیف آئی اے جدکہ چوتھے شعر وچ صبا نے لفظ مختلف معنی اے پر اکو ردیف وچ ورتیا

گیا اے۔

شعری فنکاری دا اک گُر عروض دا علم ہوندا اے۔جیہڑا شاعر علم وعروض نال جانکاری رکھدا اے فیر ای اوہ فن دے پھل کھڑا سکدا اے ،چانن کھڈا سکدا اے۔پیر فضل ہوراں نے غزلاں وچ جیہڑیاں بحراں ورتیاں اوہناں وچ بہتیاں ''بحر مطول یاں بحر طویل'' وچ نیں۔جیہدے ارکان نیں:

مفول فعول فعول فعلن ،مفول فعول فعلن

پیر فضل ہوراں دیاں غزلاں وچ ایہہ بحر

اوہنوں ٹردیاں ویکھ کے کھان ٹھوکر، اُکھڑ پختہ دلاں دے پیر جاندے

اوہ پائے جیہڑے پاسے قدم پختہ، اوہ ٹرے جیہڑی ٹور ٹرے پختہ

سسی اپنا آپ ونجا بیٹھی، دوڑ دوڑ کے مگر ورولیاں دے

اوس بھولی نے سمجھیا لگا جاندائے، دھوڑ پٹدا شتر سوار کوئی

صدیق تاثیر''پنجابی دا اپنا عروض'' چھندا بندی دیاں بھرویاں مثالاں دیندے ہوئے لکھدے نیں کہ: پنجابی تے اردو وچ سب نوں بوہتی ورتی جان والی ست فعلن دی 28 رکنی بحر اے پنجابی دے مشہور تے کلاسیکل قصہ گو شاعراں مولوی غلام رسول عالم پوری ہوراں (احسن القصص) وچ تے میاں بخش ہوراں (سیف الملوک) وچ ایہو بحر ورتی اے۔

پیر فضل ہوراں دے ایس بحر دی ونگی:

نال خوشی دے اکھیاں لائیں ہُن کیوں مُکھ بسوراں

کیوں کِسراں نوں کسراں آکھاں کیوں پوراں نوں پوراں

اَٹھاں فعلناں دی 32 رکنی بحر فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن اے۔پنجابی وچ اک فعلن توں لے کے اٹھاں فعلناں وچ لکھیاں گئیاں نظماں تے غزلاں عام نیں پیر فضل گجراتی ہوراں دی ایہہ غزل اٹھ فعلن تے 3 رکناں وچ اے۔

گل میں جو دل دے نال کراں، لوکاں نوں خبر ہو جاندی اے

ویلے دی مٹیار وکھا گئی مکھڑا نویں نکور غزل دا

بحر متقارب مثمن سالم وچ۔فعولن 4واری آوَنداا ے۔ایس نوں پنج اکھری تول وی کہیا جاندا

اے۔فعلولن فعولن فعولن فعولن

بڑے کرم کیتے مرے تے خدا نے
محبت دے بخشے سومینوں خزانے

تقیطع بڑے کر\ م کیتے \مرے تے \خدانے

2+2+1 2+2+1 2+2+1 2+2+1

فعولن فعولن فعولن فعولن

ست اکھڑی توں مفاعیلین (بحر ہزج مثنی سالم)

ایہدے 7 رکن ہوندے نیں 1+2+2+2

پیر فضل دے ہاں ایہہ غزل ایس بحر وچ اے:

خوشی دے نال جھاگیں ہر غمی نوں
دلا وٹا نہ لائیں عاشقی نوں

ست اکھری تول دی 4 مفاعیلین دی بحر ہزج مثمن سالم

مفاعیلین مفاعیلین مفاعیلین مفاعیلین

2+2+2+1 2+2+2+1 2+2+2+1 2+2+2+1

کتے سر پیر ای لبھدا نہیں برہوں دی چھلتر دا
نہ جائے پیش ناخن دی نہ چلدا زور نشتر دا

بحراں نال بھرویں آگاہی فنی اٹکل دے ضمن وچ آوندی اے جیہڑی شعر دے اندر لگی ہوندی اے اتے اوس نوں صرف اوہ لوک جان دے نیں جیہڑے ایس توں واقف نیں پر اوہ فنکاری جیہڑی ظاہری حسن نوں چار چن لاندی اے اوہ تشبیہ تے استعارے وچ ہوندی اے۔

مولانا شبلی نعمانی تشبیہ تے استعارے نوں ''کلام دا زیور'' قرار دیندے نیں جد کہ مولانا حالی نے ''مقدمہ شعر و شاعری'' وچ استعارے نوں بلاغت دا رکن اعظم آکھیا اے۔ اصل وچ شاعری نوں استعارے نال اوہو نسبت اے جیہڑی جسم نوں روح نال، کنائے تے تمثیل دا وی ایہو معاملہ اے ایہہ ساریاں چیزاں شعر وچ جان پا دیندیاں نیں تے شاعر اپنے دل دے جذبیاں تے احساساں نوں سوہنے ڈھنگ نال ادا کردا اے۔

پیر فضل ہوراں دے فن دے شعر وچ بیان دے ایہہ ڈھنگ بہت نتر ویں نیں یعنی

تشبیہ استعارہ، اشارہ، محاورہ ترکیب، کنایہ، وغیرہ ایہناں سبھناں دا سمبندھ علم بیان دے نال اے ،علم بیان دا تعلق بلاغت نال اتے علم معانی دا تعلق فصاحت نال تشبیہہ تے براہ راست سمجھ وچ آ جان والی چیز اے جویں پیر فضل دے ہاں:

مینوں دشمناں نے غلط سمجھیا اے، نازک نرم حریر دی تار وانگوں
میں الجھیا تے وخت پا دینا ئیں، زلف سوہنے دی پیچدار وانگوں
وچ چھیل جوانی دے حسن اوہدا، ٹھاٹھاں ماردائے بحر زخار وانگوں
دل بلبلاں دے وانگ رہے روندا، چہرہ ہسدا رہے گلزار وانگوں(3)

ایہناں شعراں تے مصرعیاں وچ شاعر نے کمزوری نوں 'نرم نازک حریر دی تار' ضد تے اڑی نوں 'زلف سوہنیاں دی پیچدار چڑھدی جوانی دے حسن نوں' ٹھاٹھاں ماردے بحر زخار دل دے بھرے ہوون نوں بلبل دے مسلسل الاون تے ہسدے چہرے نوں ''گلزار'' نال تشبیہ دتی اے۔تشبیہ دی طرز اتے استعارہ ،مضمون نوں ذو معنی کر کے اوہدی گہرائی دا سبب بن دا اے۔ انیس ناگی شعری لسانیات وچ لکھدے نیں:

''شاعری میں استعارہ کی بنیاد تمام تر جذباتی اور حسیاتی ہوتی ہے فوری پرسپشن جذباتی صورت حال کو جنم دیتی ہے۔قوت متخیلہ فوری پرسپشن سے پیدا شدہ کیفیت یا حالت سے متبادل نسبتوں کی تخلیق ان میں امتزاج پیدا کرتی ہے۔ چنانچہ استعارہ حقیقت کا جوفیبرک(Febrik) تیار کرتا ہے اس کی معنویت اس کے سیاق وسباق سے الہام لیتی ہے چنانچہ استعارہ تشریحی ہونے کی بجائے تشکیل ہوتا ہے وہ موجورہ تربیت اور خوددریافت کردہ نسبتوں کو جذباتی مراکز میں منتقل کرتا ہے۔ یہی جذباتی مراکز شاعری میں معانی کی کلید ہوتے ہیں''۔(4)

ایس پس منظر وچ ایہہ شعر ویکھو:

مقتل وچ آونے والیاں نے در تیرے توڑی آونا سی
کجھ نیندر آ گئی راہیاں نوں چھاں سنگھنی سی تلوراں دی(5)

تیرے طالباں نے محبوب مرے تیرے در تے ہی آونا سی جیہڑا اوہناں لئی مقتل سی اوہناں مسافراں وچوں کجھ نوں تیری اکھ دی مستی تے تیریاں زلفاں دی گوڑھی چھاں نال نیندر

پے گئی اتے کجھ لوک تیریاں نگاہواں دے تیراں دی چھاں بیٹھ سو گئے۔

کدی خاراں نوں تکیاں پھلا دے آ جاندے نیں چیتے
رقیب اپنے وی مینوں دلربا معلوم ہوندے نیں (6)

خار، پھل ، رقیب تے عاشق بظاہر چار کردار نیں پر معنوی پکھوں ایس شعر دیاں اک توں ودھ پرتاں نیں ، استعارے دیاں پرتاں بارے انیس ناگی لکھدے نیں:

''استعارہ کی دوہری تحویل کا تعلق شے کی دو حالتوں سے ہوتا ہے ایک حالت وہ ہے جس میں اس کی حیثیت ایک لسانی اشارہ کی ہے اس کی دوسری حالت وہ ہے جب لسانی اشارے کو کسی اور معروض سے منسوب کیا جاتا ہے۔ اربن مارشل (Urban Mrshall) کے بقول:

''When it loses its reference to the original object it cases to be a symbol and becomes an mere sign, a depotentialized sybol''

ایس حوالے نال اپر والا شعر دوبارہ ویکھیے تے رقیب نوں ویکھ محبوب دی یاد آ جان نوں کنڈیاں نوں ویکھ پھلاں دے خیال دے پردے وچ بیان کیتا جیہڑے خار (کنڈے) جا پڑے نیں اوہ وی دل بھاونے لگن لگ پیندے نیں۔

تشبیہاں تے استعاریاں وانگ پیر فضل ہوراں رمز تے کنائے وی بڑے ڈھب نال اپنے کلام وچ لیاندے نیں مثال دے طور تے اوہناں دا شعر:

پھولیا تے اوہ نکل آیا غماں دا بادشاہ
فضل تائیں اک فقیر بے نوا جاتا سی میں (8)

ملک دی بادشاہی دا اتے غماں دی بادشاہی دے خیال دا تقابل قاری دے دل نوں ٹُنب جاندا اے، غماں دی دولت نوں پالنا وی تے کسے دریا دل دا ہی کم اے اتے ایہہ دریا دلی پیر فضل دے ہاں ڈھیر اے۔ اک ہور کنایہہ جس نوں ''تلویح'' آکھدے نیں یعنی جیہدے وچ معنی حقیقی توں مجازی تک اپڑدے نیں یاں کئی واسطیاں نال گل سمجھاندے نیں جویں:

کتھے ڈھونڈیے تے کتھے ڈھونڈیے نہ ، گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
ہین ہر تھاویں ڈیرہ لا بیٹھے ، نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھاں میری (9)

پہلے مصرعے وچ دھیان رب دی ہر تھاں موجودگی ول جاندا اے اتے دوجے مصرعے

وچ شاعر دی محبوب نال جڑت یاں سپردگی اتنی اے کہ اوس نوں اوہ اک اکائی دی صورت ہر تھاں ہر پاسے نظریں آوندا اے۔ کنائے دی ہی اک قسم رمزاے جیہدے وچ بوہتے واسطے نہیں ہوندے پر تھوڑا جیہا اوہلا یاں لکا ہوندا اے جویں:

بپا ہونا طوفان دا دور ناہیں
میرے نین پئے ڈھونڈدے نیں بہانے (10)

اگلیاں دکھاں دے وچ رل جائے سِر دردی دا دکھ
تذکرہ دکھاں دا کرنا جا بجا چنگا نہیں(11)

پیرفضل ہوراں دی شاعری وچ بیان دے ڈھنگ نروئے نیں اوہناں دے شعراں نوں پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ اوہناں دا مطالعہ تے مشاہدہ ڈونگھا سی ایسے کارن اوہناں احساس تے جذبے نوں کمال زبان عطا کیتی ۔ پنجابی فن غزل وچ اوہناں دا ناں اردو دے میر تے غالب وانگ لیا جاندا۔ زبان اُپر گرفت اوہناں دے علم وفضل و فنکاری دی تھاں تھاں گواہی دیندی اے۔ زبان دی پختگی دا گوہ محاورہ تے اکھان دی ورتوں توں وی لگدا اے۔ پیرفضل ہوراں دے ہاں محاورے تے اکھان دی ورتوں:

بُت رام ہونا\اللہ اللہ کرنا

اوہ بت ویکھئے ہن کدوں رام ہووے
وظیفہ اے دن رات دا اللہ اللہ (12)

ہتھاں تے ہتھ مارنا

اوہ ہتھاں تے ہتھ مار کے لے گیا دل
ایہہ کی بن گیا ماجرا اللہ اللہ (13)

پلہ کھسنا

کیوں فضل سودائی ہویائیں پلے دیاں لیراں لاہیاں نی
پھڑ لوکی پلہ پچھدے نیں پلہ کھساں کی دساں (14)

گھر دا نہ گھاٹ دا

اک وار تیرا جھلک پیا جنہوں ، نہ اوہ گھر جوگا نہ گھاٹ جوگا (15)

اپنا آپ وسارنا

میں خود یاد اوہدی اندر محو ہو کے فضل اپنا آپ وسار دتا[16]

آب نہ رہنا

ایدھر موتیے دے غنچے مات ہو گئے ، اودھر موتیاں دے اتے آب نہ رہی[17]

تصویر ہونا

لئی جیہناں نیں ویکھ تصویر تیری ، اوہ نال تصویر ،تصویر ہو گئے[18]

کھنب دی ڈار کرنا

الامان ایسے فتنہ پروراں توں جیہڑے کرن کھنباں وچوں ڈار پیدا[19]

ککھاں نالوں ہولے ہونا

فیر ککھاں نالوں ہولے ہون دے دن آ گئے
فیر جھکھڑ تہمتاں دے میرے سر جھلن لگے [20]

1۔ ڈلھے بیراں دا کجھ وگڑیا نہیں

2۔ صبح دے بھلے دا شام نوں گھر آجانا

کجھ ڈلھیاں بیراں دا وگڑیا نہیں، ہن وی فضل جے کدی کر لے توبہ
بھُلے صبح دے نوں بھلا نہیں آہندے ، جیہڑا پرت گھر نوں وقت شام آوے[21]

نک نال لکیراں کڈھنا

کڈھن مان گماناں والے نکاں نال لکیراں
اُچے شملے نیویں کیتے اوہدی کج کلاہی[22]

اڈیاں چُک چُک ویکھنا

تساں باغ ول جانائیں تے کدوں جانائیں چُک چُک اڈیاں پیا شمشاد ویکھے[23]

اکھاناں تے محاوریاں دے نال نال گن یاں صفت جیہڑی شاعری نوں حسن یاں سوہپن بخشدی اے اوہ ہے علامت نگاری۔ علامت اپنے ظاہری معنے توں ہٹ کے گجھا ،کھلاروں تے ڈونگھے معنی رکھن والا لفظ اے ایہناں معنیاں دا تعلق شاعر دے بعض اجیہے ماورائی اتے مابعد الطبعی تجربیاں نال ہوندا اے جیہدے اظہار لئی شاعر پرچلت لفظاں نوں تھوڑایاں ناکافی خیال کر دا اے۔ ایہدے لئی لفظ 'اشارہ' وی ورتیا جاندا اے۔ ڈاکٹر سلیمان اطہر جاوید لکھدے نیں:

''اشارہ وہ ہے جو لفظ سے بے تعقل اور لفظ کے مفہوم سے متعلق ہوتا ہے
اشارہ شے کی متبادل صورت نہیں ہوتا بلکہ وہ کسی شے کا بس حوالہ دیتا ہے اس
کا کام شے کی ماہیت کو منکشف کرتے ہوئے اس کے طبعی وجود کی کچھ اس
طرح شہادت دینا ہے کہ قاری کے ذہن میں وہ شے مشخص ہوجائے۔''(24)

پیر فضل ہوراں اپنے کلام اندر روائتی علامتاں ورتیاں نیں جو واضح اشارے کردیاں نیں۔جویں: زلف، بت ،صنم، کبوتر، ساقی، ساغر، جام، مے خانہ، واعظ ، رند، جنگل، سکندر، گھوڑے، کوزہ، نرگس، تیغ ابرو۔ تیر مژگاں، حور، آتش، طاؤس، شیخ، چمن، گل، شمع، شبنم، وغیرہ۔
ٹنڈل نے آکھیا سی: علامت اندرونی کیفیت دا خارجی کنایہہ اے علامت دے ذریعے حقیقت تے داخلی واردات وچ تعلق ہوندا اے۔مثالاں ویکھو:

اج باد صبا وچ مستی دے گئی اکھڑ اپنیاں پیراں توں
سٹ پھلاں اتے دھوڑ گئی شبنم دے قطرے خاراں تے(25)

بانکی ٹور کسے دی اتے میں اج قلم اٹھانی چاہناں
اے طاؤس خیال میرے دے توں اَج پیلاں پائی جا(26)

قاتل قہر کماندا پھردائے ایدھر اودھر کھلا
سرخ لباس نیامون ، باہر ابرو خنجر کھلا(27)

اُپر درج کیتیاں شعراں وچ شاعر نے محبوب دے مزاج دی تتی ہوا جیہے تیور نال عاشق دے چہرے اتے پین والی دھوڑ دا ذکر کیتا اے پھل علامت اے چہرے دی شبنم علامت اے ہنجواں دی، اتے خار علامت اے پلکاں دی نوک دی ایویں ای دوجے شعر وچ محبوب دی چال لئی خیال دے مور دی علامت راہیں پیش کیتا تے تیجے شعر وچ محبوب لئی قاتل اتے اوہدیاں اکھاں لئی سرخ لباس اتے ابروی فخر دی علامت ورتی۔ پیر صاحب دے کلام دی جے تاریخی اعتبار نال ونڈ کیتی جاوے تے مے، جام، ساقی ،رند، واعظ اتے طور، تجلی ،گل ،شبنم، قطرہ، سبھناں علامتاں دی سمجھ آن لگدی اے۔ بہر حال ایہہ گل اہم اے کہ اوہناں نے روایتی اردو فارسی علامتاں وی ورتیاں پر کُجھ وسیبی مذہبی تے تاریخی تلمیحاں جیہڑیاں ایس علم دا اک اہم رکن نیں۔اوہناں ایہہ

علامتاں ورت کے پنجابی غزل نوں نواں راہ وکھایاجیہدے لئی اوہناں علم معنی کولوں وی بھرواں لابھ چکیا۔ اوہناں سکندر بادشاہ (سکندراعظم) حضرت موسیٰ علیہ السلام اتے کوہ طور، منصور بن حلاج نعرہ انا الحق اتے اوہدی شہادت، جہانگیر بادشاہ دا پیارا ہرن تے ہرن مینار (شیخوپورہ) سسی تے تھل، حضرت سلیمان علیہ السلام تے اوہناں دا تحت طاؤس، شیریں فرہادا تے پہاڑ مجنوں تے بیابان، سوہنی مہینوال اتے کچا گھڑا، جام جمشید اتے حضور نبی کریم ﷺ دا انگلی دے اشارے نال چن نوں دوٹکڑے کرنا اتے غارِحراوچ اوہناں نوں دشمناں توں بچان لئی مکڑی دا غاردے موہنہ اتے جالا بُن لینا، ایہہ سب واقعے تلمیحاں دے روپ وچ موجود نیں صنعت تلمیح دیاں کجھ مثالاں پیش نیں:

بھلا رکھے سکندر تے کیہ رکھے میرے حسن دے بادشاہ نال نسبت
گھوڑے زمین نمانی تے اوس پھیرے اپنے دلاں دے شہر تسخیر کیتے (28)

اوہدے ہور ٹکانے وی ملن دے نیں، لگی ہوئی کوئی طور دی قید ناہیں
کدھرے دار اتے ملاقات بخشے کدھرے بخشدائے دید تلوار تھلے (29)

خبرے اوس کیہ آخری گل کیتی، اتھراں پھٹ پئیاں سامعین دیاں
رسہ گل منصور دے پان والے، پاکے پھوہڑیاں بہہ گئے دار تھلے (30)

اکھاں اوہدیاں ویکھ کے زمیں اتے، ہرن جم گئے، ہرن مینار وانگوں

سسی نوں ٹھنڈیاں آہواں دا وچ تھل دے کجھ بھروسہ سی
اس شہزادی نے سہنیاں سن کج دھپاں شکر دوپہر دیاں (31)

اج تسی پتنگو کس پاسے پئے شامیں دوڑی جاندے او
میں دیاں دہائی موسیٰ دی، ایہہ بھولیو جرأت ٹھیک نہیں (32)

اک تھاں اوہ کنج قرار پکڑے، پری وشاں دے عشق چک لیا جنہوں
اُڈدا پھرے ہوا دے وچ بن کے، میرا دل تخت سلیمان کیوں نہ [33]

جَر وِرلا سکدا اے کوئی ضرباں کامل حسن دیاں
چن ٹکڑے ٹکڑے ہوجاندائے جس وقت اشارے ہوندے نیں[34]

لگ ساریاں لوواں جاندیاں نیں، تکرار دیاں، اصرار دیاں
جس ویلے ظاہر طور اتے، کجھ آچمکارے ہوندے نیں[35]

تنگ آکے عشق دی مارکولوں، جدوں تیرے دیوانے نے کوک ماری
آیا لتھ فرہاد پہاڑ اتوں، آیا نکل مجنوں بیاباناں وچوں[36]

جے اللہ بیلی ہووے تے کجھ پیش نہیں جاندی دشمن دی
ڈک دھاڑاں تائیں لیندے نیں مکڑی دے جالے غاراں تے[37]

فضل وفاداری دے پتلے شہر میرے دے لوکی
کچیاں گھڑیاں اتے ٹھلن رکھن صدق پکیرا[38]

دولت فقر دی جیہناں نوں لبھ جاوے اوہناں لوکاں دی فضل نگاہ اندر
جم دا جام سکندر دا آئینہ چربے جاپدے کسے کچکول دے نیں[39]

پیر فضل گجراتی نے اپنے کلام وچ صنعتاں دی بہار کھنڈائی اے۔ کسے وی کلام وچ فصاحت تے بلاغت وچ وادھے لئی استفہامی انداز اہم ہوندا اے کیوں جے شاعری وچ ایہہ انداز حیرت وچ گم کرداا ے ایس حیرت وچ خوشی وی ہوندی اے، افسردگی وی تے طنز وی، ابولاعجاز حفیظ صدیقی ''تفہیم وتحسین شعر'' وچ لکھدے نیں:

> ''بعض اوقات شاعر سوال اٹھاتا ہے ایک ایسا سوال جس کا کوئی جواب نہیں وہ قاری کو حیرت کے دوراہے پر لاکر چھوڑ دیتا ہے اور ایک بڑا سوالیہ نشان بنا کر اس کا کام ختم۔ اب قاری کو چاہیے کہ اس تحریر سے لطف حاصل کرے''۔ [40]

میں کیہڑی اپنے درداں دی دنیا وچ وساں کیہ دساں
کس گلے پئیاں رو رو کے چہرے تے لساں کیہ دساں [41]

ہم نشین سن کے خبرے کی آہندے، خبرے کیہ اوہ شوخ جواب دیندا
پردہ لیا خدا نے رکھ میرا عرض رہی نہ قاصد نوں یاد میری [42]

میرا ہونا سی قصہ پاک ہوجاندا تے کیہ ہوندا
چلو راضی جے اوہ سفاک ہوجاندا تے کیہ ہوندا [43]

دس توں ای تیریاں سودائیاں کیہڑے پاسے جانائیں
جنگل دیاں سولاں اودھر نیں ایدھر نیں اٹاں شہر دیاں [44]

پیر فضل ہوراں دے کلام پارکھ اوہناں دیاں غزلاں وچ صنعتِ تکرار لفظی نوں حسین ترین زیور قرار دیندے نیں ایہدے کجھ نمونے پیش نیں:

اس ستم گر دی ستم گری نالوں ستم گری ودھ میرے پیار دی اے
کراں جد فریاد دعا منگاں ربا کرے نہ اثر فریاد میری [45]

ہن بعد غلامی تیری دے ہور غلاماں لینا ایں
ہے ایہو صلہ غلامی دا پا حلقے نویں غلاماں نوں [46]

اوہنوں ٹردیاں ویکھ کے کھان ٹھوکر، اکھڑ پختہ دلاں دے پر جاون
اوہ پائے جیہڑے پائے قدم پختہ اوہ ٹرے جیہڑی ٹرے ٹور پختہ [47]

ایدھر دھوکیاں اُتے دھوکہ اودھر عین صفائی
اندر گتیئے کافر نالوں چنگا کافر کھُلا [48]

صنعت تکرار لفظی دی طرح علم بدیع دی اک ہور ''صنعت تکرار حرفی'' دا استعمال وی فضل ہوراں دی غزل نوں بھر ماندا اے۔ ایس صنعت وچ شاعر کسے ویلے اجیہے لفظ نال نال ورتدا اے جیہناں دا پہلا حرف اکو ای ہوندا اے جیویں:

میں کیہڑی اپنے درداں دی دنیا وچ وساں کیہ دساں
کس گلے پیاں رو رو کے چہرے تے لساں کیہ دساں (49)

میں بے بہاری بارش دے ، آونے دا مطلب تاڑ گیاں
ایہہ توبہ میری توڑے گی بارش دی نیت ٹھیک نہیں (50)

پہلے شعر وچ درداں ،دی ، دنیا دے لفظاں دا پہلا حرف ''دٗ' اے تے دوجے شعر وچ بے''بہاری'' بارش وچ ''ب'' تے توبہ توڑے وچ ''ت'' دی تکرار آئی اے۔

لفظاں نوں روایتی لغوی تے پرچلت معنیاں چوں کڈھ نویں معنیاں دی طاقت اک چنگا تخلیق کار ہی دے سکدا اے جتھے ایس عمل وچ تخلیق کار دا گُنی ہونا ضروری اے اوتھے ہر زبان وچ وی رس رچاء تے قبولن دی طاقت ضروری ہوندی اے بلاشبہ ایہہ گُن پنجابی وچ موجود نیں تے پیر فضل ہوراں وچ اچلن دا گن سی جیہناں زبان وچ پرچلت لفظاں نوں نویں معنی دان کیتے ایس گن دے حوالے نال انیس ناگی لکھدے نیں:

> ''الفاظ کی زندگی کا انحصار شاعر پر ہوتا ہے اگر شاعرصرف معانی کو معتبر گردانتا ہے جو مروجہ ہیں تو ظاہر ہے کہ وہ اپنے آپ کو نئے معانی کے خطرے میں ڈالنے سے گریز کرتا ہے اس طرح مافی الضمیر کی من وعن ترسیل تو ممکن ہے لیکن معانی کی تسخیر کا عمل موجود میں نہیں آتا۔معانی کی تسخیر الفاظ کو تجربے کی زندگی دے کراسے تجربے کا قائم مقام بناتا ہے''۔ (51)

پرچلت زبان تے لفظاں نوں شعری زبان وچ نویں معنیاں تے مفہوماں نال نویں معنی دینا، وڈے شاعر دا ہی کم ہوندا اے،نری لفظاں دی ادلابدلی یاں اکو خیال نوں پرچلت زبان دے لفظاں دی ہیرا پھیری کر کے جڑن نال شاعری تے ہوسکدی اے پرفنکاری نہیں۔اُچا تے سچا فنکار اوہوا اے جیہدا تخلیقی تجربہ نویکلا ہووے اتے شعری محاکات تخلیقی تجربے دے حسیاتی ادراک توں ہی جنم لیندے ہوون جے کرتخلیقی تجربے تے محاکات وچ سانجھ نہ ہووے تے محاکات تجربے دی اگوائی نہیں کردے۔ اوہدے لئی ضروری اے کہ اوس خیال دی امیجری یاں تصویر نتر ویں روپ شاعر دے سامنے ہووے۔

حواسی ادراک،بصارت، سماعت ،شامہ ،ذائقہ ،لمس ایہناں وچوں کسے اک یاں اکو

ویلے کئی اک نال جڑت ہوسکدی اے ایہناں دے مطابق ہی پیکر مختلف قسم دے ہوسکدے نیں۔ ایہہ رنگین ہوسکدے نیں تے پھکے وی، متحرک وی اتے جامد وی۔

پیر فضل ہوراں پیکر وی تراشے نیں۔ ودھیرے پیکر بصری قسم دے نیں۔ ایس فنی تجربے نے اوہناں دی غزل نوں تازگی وی دتی اے تے جذبیاں دی رنگا رنگی وی قائم کیتی اے۔ اوہناں دے زیادہ تر پیکر آل دوالے دے ماحول، خصوصاً فطرت وچوں اخذ کیتے گئے نیں۔ ایہہ سارے پیکر دراصل اوہناں دے داخلی، وجدانی تے جمالیاتی تجربیاں دا خوبصورت اظہار نیں:

ویکھو پھڑکدی بلبل دے بدن وچوں جتھے خون ڈگا اوتھے پھل بن گئے
اوہدے جذبیاں کھچ کے لے آندا قفس وچ بہار نوں ہولی ہولی(52)

پیکر تراشی دے نال نال واقعہ نگاری اتے وی پیر فضل مکمل دسترس رکھدے نیں:

خوفزدہ بلبل اکھاں میٹ کے تے ، نال موت دے نظر ملا رہی ہے
بدل گج رہے نیں جھکھڑ جھل رہے نیں اولے وس رہے نے بجلی آ رہی اے
تر کھنبیاں بدلیاں ویکھ کے تے ، طائر چمن تھیں کر پرواز گئے سن
بجلی کِس گلے تتی ہورہی اے ، اکھاں کڈھ کے رُعب جما رہی اے
چمکی فلک تے بجلی، کیہا بلبل، پانا ئیں فلک میرے اتے قہر کوئی
چونڈھی ہڈیاں دے بر خلاف تتی، خبرے کیہ چواتیاں لا رہی اے
کیہ آہلناں تے شاخ آہلنے دی، باہر خطریوں باغ دا باغ ناہیں
شاید مالی دی زد وچ آجائے ، جناں بجلی جوش دکھا رہی اے
حال زار اپنا فضل دس کے تے ، جگ نوں ہسّن دا موقع دین لگائیں
وِہندا نہیں توں روندیاں بدلاں دے اُتے کنج بجلی مُسکرا رہی اے(53)

ایس غزل وچ اوہناں مطلع توں مقطع تیکر طوفانی موسم دے زور وشور دی پوری تصویر کشی کیتی اے جہیدے نال خوف، خطرے تے خدشے دی مکمل کیفیت غالب ہوجاندی اے، کن ہواواں دا شور سُن دے نیں، اکھاں بجلیاں دی چمک نال چندھیا جاندیاں نیں پوری غزل دے ہر شعر وچ ''بجلی'' لفظ آیا اے غرض تسیں خودنوں اوس واقعے دا جز تصور کرن لگدے او۔ اوہناں دا ایہہ حسیاتی ادراک ہی اوہناں دے فکر وفن دا اثاثہ اے، محبوب دیاں اداواں، عشق دے جذبے دیاں وننوون پرتاں ہجر دے صدمے جوش جنوں، وصل دے ارمان ایہناں سارے جذبات نے

اوہناں دے فن نوں کیہ کیہ ترفع بخشیا اوہدیاں کجھ مثالاں پیش نیں:

اگ لگے جیہاں بیاناں نوں، سڑ کیوں نہ میری جیبھ گئی
میں ذکر خزاں دا کر بیٹھا، ماہی دا چہرہ جھوں گیا(54)

میرا قصہ چھڑیا تے اوہناں نوں نیندر آ گئی
رکھدی اے سکھ دا اثر دکھ دی کہانی کجھ نہ کجھ (55)

میں سنیا ونڈدائے لوکاں نوں اوہ دارو دل دیاں روگاں دا
میں پُڑی شفا دی جد منگی اس دتیاں پُڑیاں زہر دیاں (56)

اوہدی گلی دے وچ دفنا نے دی ایویں خوشی اے میریاں دوستاں نوں
اوس جدوں لنگھنائیں ٹھوکر مار لنگھنائیں رہسی قبر دا کویں نشان باقی(57)

پہلے شعر وچ مجاز مرسل دوجے تے تیجے وچ کنایہہ تے قرینہ اتے چوتھے وچ صنعت ایہام کمال سچج نال ورتی گئی اے۔قرینہ اصلاً اوہ جوہر اے جیہڑا تخلیقی عمل دے گنجھلدار تے پراسرار مرحلیاں وچ فنکار دی آ گوائی کردا اے۔فنکار ایس قرینے نوں اپنے جگر دے خون نال پالدا اے۔اوہدے فن وچ نری شاعری توں اڈ کئی ہور چیزاں وی جھلکدیاں نیں ایسے حوالے نال مشہور شاعر جناب انور مسعود''پیر فضل کا رنگ غزل''وچ لکھدے نیں:

''پیر صاحب نے طویل کربِ تخلیق کے روح فرسا عمل سے گزرنے کے بعد یہ قرینہ خو کر لیا ہے اور اُن کے ہاتھ میں وہ جادو آ گیا ہے جو زہر کو امرت اور مٹی کو اکسیر بنا دیتا ہے۔''(58)

شاعری آپوں جذبیاں تے احساساں دے اظہار دی زبان اے جویں زبان قاعدے تے ضابطے دے آسرے آپنے آپ دا اظہار کردی اے ایسے طرح شاعری انسانی شخصیت دے جذباتی، تصوراتی تے احساساتی منطقاں دی ونڈ کر کے اظہار لئی وکھو وکھرے زبان دے دائریاں وچ ونڈ دیندی اے۔انسانی شخصیت نری اک لُکی ہوئی ذات نہیں ہوندی سگوں معاشرے دیاں اوہ ساریاں قوتاں جیہڑیاں اک بندے نوں متاثر کردیاں نیں اوہدی شخصیت دا حصہ نیں انسانی شخصیت فرد تے معاشرے دا سمیل اے۔اس حوالے نال شاعری انسان تے اوہدے نال جڑیاں

چیزاں نوں اپنے اندر سمیٹ کے تانا بانا بُن دی اے کہ شاعر داسب توں اہم کم تجربیاں دا استعاراتی ادراک اے جدوں استعاراتی ادراک محاکات دا سہارالیندا اے تے ایہہ کئی پرتاں وچ وٹ کے تجربیاں وچ اوہ سارے وصف پیدا کردا اے جیہڑے زندگی دی شدت دا احساس دواندے نیں۔ محاکاتی اظہار زبان دا اجیہا وصف اے جیہدے پاروں تجربیاں تے جذبیاں دی آواز زیادہ زور نال اتے صاف سُن دی اے اتے ایہہ وصف، ایہہ گن ایہہ قرینہ پیر فضل دے ہاں بہت گوڑھا اے جیہڑا مختلف صنعتاں دے روپ وچ ظاہر ہویا اے اوہدیاں کجھ ونگیاں پیش نیں:

صنعت حسن تعلیل: تعلیل دے معنی نیں وجہ متھنا، علت بیان کرنا یعنی وجہ یاں سبب شعر وچ حسن تے اثر پیدا کرن لئی کوئی اجیہی وجہ بیان کرنا جیہڑی حقیقی نہ ہووے حسن تعلیل اکھواندی اے، جویں:

صبا کیوں دن بدن اینی معطر ہوندی جاندی اے
پتہ لگائے فجریں سیر نوں سرکار جاندے نیں(59)

بجلی جاپدائے تابشاں ویکھیاں نے، میرے یار دی سلک دنداں دیاں
شرم سار ہوکے تاں ایں سُخن فہمو! مونہہ بدلاں ہیٹھ چھپا رہی اے (60)

صنعت عکس: اک کلام وچ اک جزنوں پہلے تے فیر آخر تے لیاندا جاوے ایہہ لفظاں وچ وی ہوندا اے، تے مصرعیاں وچ وی جویں:

ساقی دی محفل وچ راتیں کجھ سانویاں چوٹاں آئیاں نے
جاماں نے توبہ بھن چھڈی، بھن چھڈیا توبہ جاماں نوں(61)

صنعت مراۃ النظیر: کلام دی بنیاد اجیہے لفظاں تے رکھی جاوے جیہناں دے معنی وچ تضاد توں اڈ کوئی مناسبت ہووے۔ ایس نوں صنعت تناسب تے توفیق وی آکھیا جاندا اے۔ (62)

جویں:

اڈی ہوئی اے چمن دی کھیڈ ساری، شاید کھیڈ دا رہیائے شکار کوئی
طاری ہین خاموشیاں بولدا نہیں، مرغ چمن، اج چمن وچکار کوئی
میں سنگ تروڑنا سنگیاں دا، سنگی پر میری سنگت چھڈ دے نہیں
کھچاں پچھاں تے ماس وچ دھسی جاندائے پیر وچ جیہا چھبائے خار کوئی

رنج عشق ہے خوشی دا پیش خیمہ ،ایہد ے ہوندیاں کد نزدیک آوے
غم، الم، کاوش، خلش، فکر، چنتا، دکھ درد، تکلیف آزار کوئی

ایہناں شعراں وچ چمن، کھیڈ ،شکار، مرغ ،سنگ ،رنج،غم ،الم،خلش ،فکر، چنتا، دکھ، درد اکوجیہے دے نال مناسبت رکھدے نیں:

صنعت تضاد: شاعر بعض ویلے اپنے بیان نوں زوردار، پر اثر تے خوبصورت کرن لئی اک دوجے دے متضاد لفظ ورتدا اے جویں؛

نویں لگن تے مٹ جاون پرانے
غماں نے میرے غم ونڈے ہوئے نیں(64)

جاگ اُٹھدی اے دل میرے دی ستی ہوئی دنیا
آجاندی اے جس وقت کوئی اوہدی ادا یاد(65)

میرا نام سنائیں، ناگوار اوہنوں ،روسیاہ رقیباں دا بُرا ہووے
اوس کناں دے کچے نوں کر گئے نیں ،کول بہہ بہہ کے چغل خور پختہ (66)

پہلے شعر وچ نویں تے پرانے ، دوجے وچ جاگ اٹھدی تے ستی ہوئی اتے تیجے وچ کچے تے پختہ اکدوجے دے متضاد لفظ نیں۔

صنعت تدبیج: ایس نوں صنعت تضاد وی آکھیا جاندا اے ایہدے وچ کسے مضمون نوں رنگاں دی صورت وچ کنائے دے طور ورتیا جاندا اے پر شرط ایہہ ہوندی اے کہ گھٹ توں گھٹ دو رنگاں دے ناں ضرور ہوون۔(67)

اوہدی اکھ ہشیار دے اثر پاروں ، نشے ہرن شراب دے ہوجاون
اوہدے سُرخ رخسار دا پوے جلوہ ،چھا زردیاں جان بہار اتے(68)

ایس شعر وچ سُرخ تے زرد دو رنگاں دا ذکر اے۔

صنعت مبالغہ: اوس مضمون نوں آکھدے نیں جیہدے وچ کسے وصف یا حد نوں ودھا چڑھا کے بیان کیتا جائے:

رب دشمن نوں وی دسے نہ مکدے نہیں سال وراگاں دے
پل اک ہزار دیہاڑی دا، اک گھڑی ہزار مہینے دی(69)

گھڑیاں پہر،دن ہفتے تے رہے کدھرے بھاویں رہے مہینیاں تیک وسدا
کتھوں ابر سیاہ دا حوصلہ اے ریساں کرے میرے چشم زار دیاں (70)

دلوں اپنے وسوسہ کڈھ چھڈ و مُڑ مُڑ کے شیشے وچوں ویکھدے او
زہرہ، مشتری،چن،گل ،شمع، شبنم سبھے تساں توں ہین سرکار تھلے (71)

صنعت لف ونشر: لف دے معنی لپیٹن تے نشر دے معنی پھیلان دے نیں اصطلاح وچ پہلے کجھ چیزاں اک ترتیب وچ بیان کیتیاں جاون اوس توں بعد ایہناں توں متعلق معلومات حدوں ودھ بیان کیتیاں جاون:

کلا عشق حملہ آور نہیں ہُندا جدوں لُٹدا اے چھاؤنیاں دِلاں دیاں
غم درد تکلیف ،ملال، چنتا لے کے لشکراں دے لشکر نال آوے (72)

رب دے واسطے اوس دا پتہ دسو ،جیہڑے چشمیوں تُسیں سیراب ہوئے
مُنہ نوں سوہل تلیاں نال لا لا کے تشنہ لب سسّی پچھے چھالیاں نوں (73)

صنعت ایہام: ایہام دے لفظی معنی نیں وہم وچ پانا ،علم بدیع یا معانی دی اصطلاح وچ کلام وچ اجیہے لفظ لیانا جیہدے دو معنی ہون اک معنی نیڑے دے اتے اک دور دے جویں:

آسماں دے اپر شامیں آئے صبح سدھارے
پلکاں میریاں اتے رہندے اٹھے پہر ستارے (74)

آسماں دے ستارے تے پلکاں دے ستارے توں مراد ہنجواں نوں لیا گیا اے۔

صنعت تجنیس: کلام وچ دو اجیہے لفظ جیہڑے لکھن وچ تے ادائیگی یعنی تلفظ وچ اکو جیہے ہوون پر معنی مختلف ہوون ایہد یاں کئی قسماں نیں،تجنیس تام ،تجنیس خطی ،تجنیس مرفوء اتے تجنیس مزید وغیرہ۔ (75) پیر فضل ہوراں دے ہاں صنعتِ تجنیس دے جھلکارے:

متھے لگنے جوگ نہ رہوں کدھرے بیٹھا ہتھ متھے اتےماردا رہو
متھا سوہنیاں نال نہ کدے لائیں، رہی سی ٹھا کدی فضل گجرات ساری (76)

متھے لگن عزت آبرو نال پیش آونا محاورہ وی اے تے متھا، پیشانی نوں وی آکھدے:

تارے گن دیاں گزر جائے رات ساری ، پلکاں فضل اک پلک بھر جڑ دیاں نیں
اوہدی ہوگئی خواب وچ دید مینوں ،میرے دیدیاں دے وچ خواب نہ رہے[77]

پلکاں اکھاں دیاں چھمنیاں اتے پلک اک پل، انج ای دوجے مصرعے وچ دید، دیدار، دیکھنا اتے دیدیاں توں مراد اکھیاں نیں۔

شاعر تے اوہدی شاعری قاری اتے کویں اثر انداز ہوندی اے؟ ایہہ اک وکھری بحث اے پر ایتھے ہن تیکر دی بحث توں بعد اسیں ایس نتیجے تے اپڑے آں کہ پیر فضل ہوراں دی فنکاری اوہناں دے فکر دے ساویں کھلوتی اے جویں اوہناں فکری جذبیاں دے نویں جہان وکھائے اوویں ای فن تے فن دیاں باریک تنداں نوں وی بڑی مہارت نال بنیااے ۔پیر فضل ہوراں دیاں شعری فنکاریاں اوہناں دے فکر تے ادراک دی ڈونگھیائی تے زبان اتے پوری پکڑ دی گواہی دیندیاں نیں۔ اوہناں دا خیال اپنے پورے اسلوب اپنی ہیئت دے بانے نال اتر دا اے ایہو فطری تے وڈے شاعر دا کمال ہونداا ے اوہ آپ آکھدے نیں:

سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گھریاں
خبرے کیہڑے سگھڑ سیانے بنیا جال غزل دا[78]

حوالے

1۔ پنجابی (سہ ماہی) جنوری مارچ بزمِ فقیر لاہور، پاکستان،1999ء ص26
2۔ نثار اکبر آبادی: شعر اور فن شعر؛ دبستان شعروادب، لاہور، 2002ء ص37
3۔ نبیلہ رحمٰن۔ڈاکٹر (سودھن ہار): کلام پیر فضل گجراتی؛مقصود پبلشرز لاہور، 2010ء ص245
4۔ انیس ناگی: شعری لسانیات؛ کتابیات، لاہور، ص50، 1969۔
5۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص314
6۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص243
7۔ انیس ناگی: شعری لسانیات؛ص141
8۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص272
9۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص403
10۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص302
11۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص325
12۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص197
13۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص197
14۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص200
15۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص204
16۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص220
17۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص223
18۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص230
19۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص239
20۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص249
21۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص356
22۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص399
23۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص203
24۔ ممتاز الحق، ڈاکٹر: جدید غزل فنی، سیاسی وسماجی مطالعہ؛ دہلی 1998ء، ص90
25۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص384
26۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص386
27۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص452

28۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص202

29۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص226

30۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص226

31۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص245

32۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص264

33۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص304

34۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص329

35۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص330

36۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص335

37۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص383

38۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص465

39۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص489

40۔ حفیظ صدیقی ،ابولاعجاز:تفہیم وتحسین شعر؛ سنگت پبلیشرز ، لاہور،2006،ص54

41۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص200

42۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص209

43۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص281

44۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص250

45۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص209

46۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص224

47۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص318

48۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص452

49۔ کلام پیر فضل گجراتی،200

50۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص264

51۔ انیس ناگی:شعری لسانیات؛153

52۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص370

53۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص377

54۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص291

55۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص228

56۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص250

57۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص259

58۔ مہر و ماہ، یادگار افضل,1974 ص،22

59۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص305

60۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص377

61۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص224

62۔ حفیظ صدیقی ابوالاعجاز: تفہیم و تحسین شعر؛ص273

63۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص406

64۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص287

65۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص205

66۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص318

67۔ نثار اکبر آبادی: شعر؛ دبستان شعر و ادب، لاہور، 2002 ص، 57

68۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص380

69۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص297

70۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص279

71۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص226

72۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص376

73۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص327

74۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص390

75۔ شعر تے فنِ شعر؛ص59

76۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص234

77۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص374

78۔ کلام پیر فضل گجراتی؛ص374

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 33-42

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

پنجابی نثر دی ٹور تے مستقبل

ڈاکٹر ارشد اقبال ارشدؔ
اسسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج لاہور

ABSTRACT

In this article, Dr. Arshad Iqbal Arshad has described about the evolution of Punjabi Prose from its initial stages to the present form by talking about its different forms in different eras and, thus, has highlighted the thousand year's history of punjabi prose. He has discussed the 3 forms of modern prose i.e. novel, short story, and travelogue. He has predicted the bright future of Punjabi prose on the basis of its day by day popularity and progression.

....

ایس وچ کوئی شک نہیں کہ دنیا دی ہر زبان دے ادب دا مڈھ شاعری توں بجھا تے نثری نین نقش بعد وچ اُگھڑے۔ شاعری جذبیاں دے اظہار دا ناں اے، جدوں جذبے شدت پھڑدے نیں تاں لفظ اپنے آپ شعراں دا روپ دھار جاندے نیں۔ فیر شاعری چیتے رہ جان والی شے اے۔ جذبیاں دی ترجمان ہون پاروں ایہ انسان دے دل دماغ وچ رچ وس جاندی اے پر

نثر سوچ سمجھ کے، غور فکر کر کے لکھی جاندی اے، نثری جملے یاد رکھنا وی اوکھا کم اے۔ ایسے پاروں دنیا دی ہر زبان وچ شاعری پہلاں وجود وچ آوندی اے تے نثر بعد وچ۔ پنجابی تے وی ایہو فارمولا لاگو ہوندا اے پر ساڈے محققاں دی مہربانی نال پنجابی شاعری تے نثر تقریباً ہم عمر ہو گئیاں نیں۔ پنجابی شاعری دا مُڈھ ناتھ جوگیاں دے عہد توں بجھدا اے۔ ڈاکٹر پرمندر سنگھ، کرپال سنگھ کیسل تے ڈاکٹر گوبند سنگھ لانبا نے اپنی سانجھی کتاب ''پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وکاس'' وچ پنجابی نثر دا کُھرا نپدیاں ایہدا مڈھ ناتھ جوگیاں دے عہد نال جا جوڑیا اے۔ اوہناں گورکھ اُپنکھد دی نثر دا جیہڑا نمونہ درج کیتا اے، اوہدے وچوں کجھ جملے ویکھو:

> ''سری ناتھ پرمانند ہے۔ وشو گرو ہے۔ نرنجن ہے۔ وِشو وِیا پک ہے۔ مہاں سِدھن دے لکشِیا ہے۔ تن پرتی ہمارے اِدیش ہو۔''(1)

پنجابی نثر دے ایس مُڈھلے نمونے وچوں بھاویں اج دی پنجابی دے اکھر زور لا کے ای لبھنے پیندے نیں پر ایس نمونے نال پنجابی نثر دا سفر دسویں صدی عیسویں تیک ضرور اپڑ جاندا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ایس عہد دا ذکر کر دیاں لکھدے نیں:

> ''ایس عہد وچ نثر سانوں نہیں ملدی پر چورنگی ناتھ وغیرہ دیاں کجھ چیزاں جو اسیں ویکھیاں ہن۔ اوہ اِنو نثر ہی ہن تے اوہناں توں اندازہ ہندا ہے کہ نثر دسویں صدی وچ بن چکی سی۔ بھاویں اوس وچ حروف جار بہت گھٹ ہن تے فعلاں دی صورت اجے اپ بھرنشی یا پراکرتوی ہی ہے۔ بھئی دی تھاں 'بھوتی' ہے، کنُبھاریاں جوگی دی رچنا وِراٹ پُران وچ کجھ نثر وی ہے تے گورکھ ناتھ دی دَسی رچنا ششٹ پُران نثر ہے۔ جس نوں اوس کال دی نثر دا اندازہ ہو سکدا اے۔''(2)

پروفیسر پریتم سنگھ دی کتاب ''صوفی ساہت- بابا فرید'' دے حوالے نال ڈاکٹر پرمندر سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں بابا فرید گنج شکر دی نثر دا ایہہ نمونہ درج کیتا ہے۔

> ''بغیر گناہ ایک گھڑی ناہی گزری مجھ پر۔ حضور بن بندگی بھی ایک گھڑی نہیں گزری، یا نِشچے جان۔ اِن نفس نے میرا صاحب، نہ راہ ماریا ہے''(3)

پر ایس ٹکڑے دی زبان وی بابا فرید گنج شکر دی شعری زبان توں بہت دُور دسدی اے۔ ایس لئی کہیا جا سکدا اے کہ مُڈھلی نثر دے ایہہ نمونے مشکوک جیہے ای نیں۔

امیر خسرو (1325-1253) ہوراں پنجابی وچ کجھ بجھارتاں لکھیاں نیں۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی کتاب وچ اوہناں دیاں چالھی بُجھارتاں درج کیتیاں نیں۔ ایہناں بُجھارتاں نوں وی پنجابی نثر دامُڈھلا نمونہ منیا جاندا اے۔نمونے وجھوں ایہہ بجھارتاں ویکھو۔

عجب ڈِٹھی اک کُڑی، راجے پگ لہائے
چُونے گِچ حویلی، بوہا کوئی نہ
نکا جیہا ویہڑ کا دوسنگیاں مارے(4)

بابا گورو نانک (1539-1469) نے پنجاب وچ سکھ مت دی نینہہ رکھی۔ اوہناں دے پیروکاراں اوہناں دے وکھ وکھ ہستیاں نال ہوئے سوال جواب (گوشٹاں) توں لے کے اوہناں دے سفراں تیک دے حال مگروں سانبھ لئے۔ انج سکھ گورواں دے عہد وچ کئی نثر پارے محفوظ ہوئے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ایہناں دی لوڑ تے مقصداں دے نال نال محفوظ ہوئی نثر دی گل کر دیاں لکھدے نیں۔

''سکھ گورو صاحبان تے ہور ہندو مسلمان بھگتاں دے بچن، اوہناں دیاں جیون کتھاواں یاں ساکھیاں، اوہناں دیاں ملاقاتاں جاں گوشٹاں دے حال تے اوہناں دی بانی دے معنے سنبھال کے رکھے جان تاں جو اوہناں دے چیلے تے معتقد اوہناں توں چانن مناریاں دا کم لین۔ دوجی ضرورت سی عام مسلم تے ہندو جنتا نوں پرانیاں سنسکرت تے فارسی چیزاں دیاں ترجمیاں راہیں مذہب وچ پکا کرنا۔ اوہناں دیاں تعلیم دا سمیان کرن۔ نالے عام لوکاں دے دل بہلان لئی اوہناں نوں پرانیاں لڑائیاں تے پرانیاں نویاں پریم کتھاواں توں جانو کرانا۔ سوایس کال وچ جنم ساکھیاں تیار ہوئیاں، بچن اکٹھے کیتے گئے، گوشٹاں رچیاں جاں اُلٹائیاں گئیاں، پر مارتھ لکھے گئے۔ ہندوواں دیاں کتاباں جیکوں یوگ وِششٹ، گیتا، بھاگوت، اُپنشد اں، ہِنگل پُران دے ترجمے ہوئے۔ پھر کجھ قصے ترجمائے گئے۔''(5)

سکھ گورواں دے عہد وچ ای نوشہ گنج بخش ورگی ہستی سامنے آؤندے نیں جیہناں دے وعظ، نصیحت نال دو لکھ دے نیڑے لوکاں نے اسلام قبول کیتا۔ نوشہ گنج بخش ہوراں نے لوکائی نوں سمجھان لئی کجھ وعظ پنجابی نثر وچ لکھے، جیہناں وچوں چھے ہن تیک سامنے آ چکے نیں۔ ڈاکٹر

عصمت اللہ زاہد دے اُدم پاروں نوشہ گنج بخش دی حیاتی تے فن بارے بہت کجھ لکھیا لبھدا اے۔ ایس لئی صرف اک واعظ وچوں نمونہ دے کے ای اگے ٹرنے آں۔

''بابا! جے توں واٹ سچی سدھی، سولی، سوکھی سائیں والیاں دی ملیں تاں کدے نہ تھُڑیں تے کدے نہ تھڑیں۔ ایہ واٹ سائیں والیاں نال ملیاں، سچے ساتھ رلیاں، سچیاں گلاں سُنیاں سمجھیاں، سچیاں دے آکھے لگ ٹریاں چلیاں لبھدی ہے۔''(6)

سکھ گورواں دیاں جنم ساکھیاں ہون یاں گوشٹاں، گورواں دے حکم نامے ہون یاں ٹیکے ایہناں سبھے لکھتاں دے زبان برج بھاشا دے نیڑے تے پنجابی توں بہت دور وکھالی دیندی اے پر نوشہ گنج بخش تیک اپڑ کے پنجابی اپنا نکھیڑواں رنگ ظاہر کر دی اے۔

''مواعظ نوشہ'' توں بعد جیہڑی اہم ترین نثری لکھت سامنے آوندی اے۔ ایہ ''رسالہ بوہل نماز'' اے۔ جیہدے لکھاری حافظ برخوردار رانجھا نیں۔ ایہنوں 1176ھ دے نیڑے تیڑے دی لکھت منیا جاندا اے۔ ایہدے وچ نماز بارے فقہ دے مسئلے دسے گئے نیں۔ زبان ٹکسالی اے پر تحریر وچ ادبی حسن دی کمی اے۔ جیہدا کارن دسدیاں ڈاکٹر اختر جعفری لکھدے نیں:

''تحریر وچ ادبی سہپن ایس لئی گھٹ اے پئی اوس نے زیادہ توں زیادہ معلومات اکٹھیاں کرن دی کوشش کیتی اے۔ جویں ترے پائیاں تے اک ٹوپا سُنتاں دا، سنتاں اندر وضو دے ترے۔''(7)

ایہدے بعد فقہ دے کھیتر وچ ای نثر دی اک ہور کتاب ''پکی روٹی'' سامنے آوندی اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک موجب ایہ اٹھارویں صدی دے اخیر یاں انھویں صدی دے شروع دی لکھت اے۔(8) ایس وچ اسلامی فقہ دے 47 مسئلے بیان ہوئے نیں۔ نمونہ ویکھو:

جے کو پُچھے توں بندہ کس دا ہیں؟ توں آکھ جی! خدا تعالیٰ دا(9)

انھویں تے ویہویں صدی دے مُڈھ وچ ''پکی روٹی'' نوں اتناں دی آدر ملی تے ماپے بڑے فخر نال دسدے سن کہ ساڈی دھی قرآن پاک دے نال نال ''پکی روٹی'' وی پڑھی ہوئی اے۔ ایسے مانتا دا نتیجہ سی کہ انگریزی عہد وچ بہت ساریاں روٹیاں لکھیاں گئیاں۔ پکی روٹی کلاں دے نال نال مسی روٹی تے مِٹھی روٹی ورگیاں کتاباں وی سامنے آئیاں۔

سکھ عہد وچ ای عیسائی مشنریاں اپنے مذہب دے پرچار تے اپنی سیاسی لوڑاں پاروں

پنجابی زبان ول دھیان دتا۔ اوہناں جتھے پنجابی زبان سکھن دی لوڑ پوری کرن لئی پنجابی لغتاں تیار کروائیاں۔ گرائمراں چھپوائیاں۔ اکھان تے محاورے کٹھے کیتے۔ لفظالی تے قواعد تے کم کیتا۔ لوک گیت تے لوک قصے سُن کے لکھے تے لکھوائے۔ اوتھے تخلیقی نثری لکھتاں تے ترجمے ول وی دھیان دتا گیا۔انگریزاں دے پنجاب اُتے قبضے توں بعد عیسائی مشنریاں پنجابی نثر نوں نویاں صنفاں نال جانو کروایا۔

پنجابی دا پہلا ناول ''جیوتر ودی'' نامعلوم لکھاری (1882ء) توں اڈ اوہناں 100 دے نیڑے تیڑے کہانیاں وی لکھیاں۔ بائبل دیاں مورتاں تے کہانیاں (1877ء) پنجابی دا پہلا باتصویر کہانی پراگا سی۔عیسائی مشنریاں ولوں ای پہلا ناٹک ''ملکہ استر'' انہویں صدی دے اخیر وچ لکھیا گیا۔ گورونانک دیاں جنم ساکھیاں توں بعد جیونی دے کھیتر وچ وی اہم ترین کتاب ''جیون پُستک یسوع مسیح ''وی عیسائی مشنریاں ولوں 1892ء وچ لکھی گئی۔ سفرنامہ نما لکھت ''ایشاء دی سیر'' (1898ء) وچ سامنے آئی جیہنوں ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی پنجابی دا پہلا سفرنامہ کہندے نیں۔تخلیقی نثر دے نال نال عیسائی مشنریاں اپنے مذہب دے پرچار لئی کئی کتاباں ترجمے کرکے وی چھپوائیاں۔ ایہ ترجمے پنجابی نثر نوں پکیاں بنیاداں تے کھلارن لئی نیہہ پتھر ثابت ہوئے۔ ترجمہ لکھتاں وچ ناول ''مسیحی مسافر دی یاترا'' (1844ء) وی ذکر جوگ اے۔ ایس ناول دے کردار وی پنجابیاں دے ناواں ورگے جویں اندھیر سنگھ، اُچیت سنگھ، بدھو سنگھ، کرپا دیئی تے جیو جی کر دتے گئے سن۔ (10)

انگریزاں 1849ء وچ پنجاب تے قبضہ کیتا پر کسے وی نویں تہذیب دا اثر فوراً لوکاں تے نہیں پیندا۔ پندرہ ویہہ سال کسے وی حقیقت نوں قبولن لئی بہتے تاں نہیں ہوندے پر عیسائی مشنریاں دیاں ادبی کاوشاں، تعلیمی نظام دی تبدیلی تے انگریزی زبان تے ادب پڑھن ول لوکاں دے رجحان پاروں پنجابی ادب نے وی چولا بدلیا۔ پہلاں ساڈے ہاں شاعری پردھان سی۔ مذہبی لکھتاں تے حکمت دیاں کتاباں تیک شعراں وچ لکھیاں جاندیاں سن۔ ہن ہولی ہولی نثر ول دھیان دتا جان لگ پیا۔ ڈاکٹر پرمندر سنگھ تے دوجیاں موجب:

> ''ناول تے ایس دیاں کئی وَنگیاں، نکی کہانی دے کئی روپ، ناٹک ساہت دے کئی نویں انگ آد بالکل اجو کے سمے دی کاڈھ ہن۔ ایسے طرحاں نرول وارتک وچ لیکھ، جیونیاں تے سفرنامے دا رواج وی چلیا اَتے کئی پرکار دے

نِبند ھ ہوند وچ آئے ہن۔ کھوج تے ساہت آلوچنا وی ایسے سمیں ہی
ودھیرے پر پھلت ہوئی ہے۔''(11)

ایہہ سچ اے کہ انگریز عہد وچ پنجابی زبان نویاں نثری صنفاں نال جانو ہو چکی سی۔ ناول، کہانی، سفرنامے، کھوج، پرکھ تے دوجیاں صنفاں دیاں دھڑادھڑ کتاباں آ رہیاں سن پر مسلمان لکھاری اجے وی ایہناں نویاں نثری صنفاں توں دور سن۔ ویہویں صدی دے پہلے ادھ وچ جدوں بھائی کاہن سنگھ نابھا، گوربخش سنگھ، لعل سنگھ کملا اکالی، ڈاکٹر پردمن سنگھ، ہیرا سنگھ درد، ڈاکٹر شیر سنگھ، ڈاکٹر ہردت سنگھ ڈھلوں، پیارا سنگھ صحرائی، تارا سنگھ تے ڈاکٹر رام سنگھ ورگے لکھاری لنڈن، امریکہ، جاپان، روس، فرانس تے دوجے یورپی ملکاں دے دے سفراں بارے وڈے وڈے سفرنامے لکھ رہے سن۔ مسلمان اودوں وی سفرنامے منظوم کر رہے سن۔ ایہناں 47 سالاں وچ گورمکھی وچ ویہہ نثری تے فارسی لپی وچ صرف دس منظوم سفرنامے آئے۔ ایہناں دساں وچوں وی صرف مولوی دلپذیر بھیروی، حافظ فضل الدین، نور بیگم تے مولوی نور حسین گرجاکھی دیاں کتاباں ای سفرنامے دے سبھے تقاضے پورے کردیاں نیں۔

1947ء توں پہلاں دی نثر تے جھات ماریئے تاں مسلمان لکھاریاں دا نثری کم نہ ہون دی برابر اے۔ پھٹکل ڈرامے، کہانیاں، مضمون تے ہور نک سُک چھپیا لبھدا اے۔ ریڈیو توں رفیع پیرزادہ تے اک ادھ ہور لکھاری دے ڈرامے نشر ہوئے۔ میراں بخش منہاس دے ناول ''جٹ دی کرتوت'' تے اک ادھ ہور نثری کتاب توں اڈ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں سبھے کتاباں دے لکھاری سکھ یاں عیسائی سن۔ مسلماناں دے ایس دور وچ پنجابی نثر توں دور ہون دے کئی کارن سن تے سبھناں تے گل بات کیتی جاسکدی اے پر فیر اسیں اپنے موضوع توں ہٹ جاواں گے۔

پاکستان بنن توں بعد ہولی ہولی جذباتی کیفیت مُکی۔ لوک حیاتی ول پرتے، دوجیاں حقیقتاں دے نال نال پنجابی ادب دیاں گھاٹاں تے کمیاں وی دسیاں۔ 1951ء وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے اُدم نال مہینہ وار ''پنجابی'' دا مُڈھ بجھا تے شاعری دے نال نال نثر ول وی دھیان دتا جان لگا۔ کہانی، ناول' ڈرامہ، سفرنامہ، انشائیہ، سیرت نگاری، قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں، تنقید تے تحقیق نثر دے ہر کھیتر وچ کم ہون لگا۔ جیویں جیویں ویلا گزریا، پنجابی لکھاریاں دے اُدم نال شاعری وانگ نثر دا گھیرا وی موکلا ہوندا گیا۔

تخلیقی صنفاں وچوں افسانہ تے ناول اوہ صنفاں نیں جیہناں ول ساڈے لکھاریاں سبھ

توں پہلاں دھیان دتا۔ 1898ء وچ بھائی وِیر سنگھ دا ناول ''سُندری'' چھپیا۔ ایہد ے بعد گورمکھی وچ تے کئی ناول چھپے پر 1947ء تیک فارسی لپی وچ صرف دو ناول میراں بخش منہاس دا ''جٹ دی کرتوت'' تے جوشوا فضل الدین دا ناول ''منڈے دامُل'' ای دسدے نیں۔ آزادی توں بعد دوجیاں صنفاں وانگ ناول ول وی ہولی ہولی دھیان دتا جان لگا۔1947ء توں1970 تیک دے 23 سالاں وچ صرف چار ناول ''برکتے''۔''دیوا تے دریا'' ۔''ٹھیڈا'' تے ''سانجھ'' ای چھپ سکے۔(12) برکتے تے ٹھیڈا نالوں افضل احسن رندھاوا دا ''دیوا تے دریا'' تے سلیم خاں گمی دا ''سانجھ'' فنی تے فکری طور تے کافی بہتر ناول سن۔ اگلے ویہہ سالاں (1990-1971)وچ 31 ناول چھپے۔(13) ایس دور دے ناولاں وچ فنی تے فکری حوالے نال اک نواں پن تے تازگی وی سی تے ویلے دیاں سبھے ادبی لہراں دی ترجمانی وی۔1991ء توں2014ء تیک دے بائی سالاں وچ تخلیق ہوئے ناولاں دی گنتی سٹھ دے نیڑے تیڑے اے۔ایس دور وچ 30 ناول اجیہے وی نیں ، جیہڑے گورمکھی توں لپی بدل کے چھاپے گئے یاں دنیا بھر دیاں زباناں وچوں ترجمہ ہوئے۔ اج ایہناں بائی سالاں وچ چھپے ناولاں دی گنتی90 توں ودھ ای بن دی اے۔ ایس عہد دا ناول فنی تے فکری طور تے وی پختہ اے تے نویں نویں تجربے وی وکھالی دیندے نیں۔منشا یاد دا ناول ''ٹاواں ٹاواں تارا'' جے ناول نگاری دے فن دیاں سخراں نوں چھوہ رہیا اے تاں نذیر کہوٹ دے ''واہگا'' جیہے ضخیم ناول وی سامنے آئے۔ افضل احسن رندھاوا تے فخر زمان دے بعد ایس عہد وچ فرزند علی تے میر تنہا یوسفی اجیہے لکھاری نیں جیہناں معیار ول وی دھیان دتا تے مقدار ول وی۔

پنجابی افسانہ انگریزی ادب دے اثر ہیٹھ ای پنجابی وچ پرچلت ہویا۔کرپال سنگھ کیسل موجب جدید حوالے نال پنجابی نثر دی پہلی کتاب ''پنجابی بات چیت''(1975ء) بن دی اے جیہڑی شردھا رام پھلواری نے انگریز افسراں تے اہلکاراں نوں پنجابی پڑھان تے پنجابی رہتل دا جانو کران لئی افسانوی ڈھنگ وچ لکھی۔(14) پنجابی افسانے دی مُڈھ دی گل کردیاں ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

> ویہویں صدی دے دوجے دھاکے وچ کملا اکالی تے گوربخش سنگھ نوں باقاعدہ پنجابی افسانہ دے موڈھی پاروں جانیا جاندا اے۔''(15)

1928ء وچ جوشوا فضل الدین نے پنجابی رسالہ ''پنجابی دربار'' لائل پور توں کڈھنا

شروع کیتا جس نال ہور لوکاں دا رجحان وی افسانے ول ہویا پر جوشوا فضل الدین نے آپوں وی بہت جاندار افسانے لکھے۔ ڈاکٹر فاخرہ سلطانہ موجب 1933ء وچ اوہناں دا کہانی پراگا ''ادبی افسانے'' چھپیا۔[16]

پاکستان بنن توں پنجابی افسانے وی ترقی ول مہاراں موڑیاں۔ 70-1947 پنجابی افسانے چھپن دی رفتار گھٹ ای رہی۔ نواز دا مجموعہ ''ڈونگھیاں شاماں'' پاکستان بنن توں بعد پہلی کتاب سی۔ ایہدے بعد رفعت، آغا اشرف، اختر سلیمی، نسیمہ اشرف علی تے حنیف چودھری دے افسانوی مجموعے سامنے آئے۔[17]

ایہناں 23 سالاں وچ بھاویں افسانیاں دے گھٹ مجموعے چھپے پر افسانہ لکھن دی تعداد دن بدن ودھدی رہی۔ ایہو کارن سی کہ 1980-1971ء تیک پنجابی افسانے دیاں پنجی کتاباں سامنے آئے۔[18] اگلے دس سالاں یعنی 90-1981ء تیک ایہ تعداد دونی ہو گی[19] تے اج پنجابی وچ چھپے افسانوی مجموعیاں دی گنتی چار سو دے نیڑے اپڑ چکی اے۔

ہن اک گھٹ عمر والی تے مہنگی صنف سفرنامے دا کجھ ویروا کرنے آں۔ رسالیاں وچ سفرنامے چھپن دا مڈھ تاں 1952ء وچ ای بجھ گیا سی، جدوں مولانا غلام رسول مہر دا سفرنامہ مہینہ وار پنجابی وچ چھپیا سی تے ہن تیک پنجاہ دے نیڑے تیڑے نکے وڈے سفرنامے اخباراں تے رسالیاں وچ چھپ چکے نیں جیہناں وچ عطا الحق قاسمی (تہران دا سکھ دیپ)، سید سبط الحسن ضیغم (دلی یاداں دے جھروکھے وچوں)، احمد سلیم (چھوڑ آئے اوہ گلیاں)، جمیل احمد پال (فیر اوہی لندن، فیر اوہی میں)، اقبال زخمی (ہر سال رہواں آؤندا) تے فاروق ندیم (جلا وطن) دے سفرنامے معیار دے حوالے نال سلاہن جوگ نیں۔ اخباراں تے رسالیاں توں ہٹ کے گل کریئے تاں پہلا سفرنامہ اعجاز الحق دا ''یورپ توں چیونگم دے نال'' بن دا اے جیہڑا 1975ء وچ شائع ہویا۔ فیر سلیم خاں گمی ہوراں ''دیس پردیس'' دی شکل وچ اک چنگا سفرنامہ 1978ء وچ چھپوایا۔ مزاح، ادبی چاشنی تے حسنِ بیان ایس سفرنامے دے خاص گُن نیں۔ 1980ء وچ محمد اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ ''پیت دے پندھ'' چھپیا۔

اگلے دس سالاں یعنی 90-1981 تیک چھپن والے سفرنامیاں وچ سجاد حیدر پرویز دا ''ویندئیں وگدیں''، ممتاز حیدر ڈاہر دا ''پکھی واس''، نعیم ثاقب دا ''بنھے بھار مسافراں''، احمد سلیم دا ''جھوک رانجھن دی'' سامنے آئے۔ ویہویں صدی دے آخری دہاکے وچ ست سفرنامے چھپے۔

جیہناں وچ عبدالباسط بھٹی دا ''کوکدے پندھ کرلاندے پاندھی'' سہیل انجم دا ''گوتم دے دیس'' ڈاکٹر شہباز ملک دا ''میریاں بھارت پھیریاں'' سید طارق ممتاز دا ''کوئی دن مان مسافر'' ملک ارشد حسین دا راکا پوشی دی چھاں، جہانگیر مخلص دا ''پندھیڑو'' تے حمید اُلفت ملغانی دا ''پاندھی پچھاں واٹیں تکاں'' شامل نیں۔

ایس سارے ویروے نوں سامنے رکھ کے اسیں کہہ سکنے آں کہ اپنے مُڈھ یعنی 1975ء توں 2000ء تیک دے پنجی سالاں وچ صرف چوداں سفرنامے ای چھپے سن جدکہ پچھلے پندرہ سالاں وچ چھپن والے سفرنامیاں دی تعداد تیہہ دے نیڑے اے۔ جیہناں وچ اقبال زخمی تے جمیل پال دے دو دو تے پروفیسر عاشق رحیل دے پنج سفرنامے وی شامل نیں۔ ایہناں وچوں ست سفرنامے حج دے حوالے نال لکھے گئے نیں۔ حج دے حوالے نال سامنے آون والے سفرنامیاں دے لکھاری حفیظ تائب، اقبال زخمی، حیدر زماں حیدر، دلشاد احمد چن، محمد رمضان طالب تے اثر انصاری فیض پوری سبھے شاعر نیں۔ پنجابی نثر دے چنگے مستقبل دا ایس توں وڈا ثبوت ہور کیہ ہو سکدا اے کہ ویہویں صدی دے مُڈھ وچ شاعر سفرنامے منظوم کر رہے سن تے اکھویں صدی دے مُڈھ وچ شاعر وی نثری سفرنامے لکھ رہے نیں۔

اساں ہن تیک پنجابی نثر دیاں کجھ تخلیقی صنفاں تے مستقبل دے امکاناں بارے مختصر گل کیتی اے۔ ایہناں توں اڈ دوجیاں صنفاں ول وی جھات ماریئے تاں سانوں پنجابی نثر دا سفر دنوں دن اگے ای اگے ودھدا اوکھالی دیندا اے۔ اج پنجابی وچ رسالے وچ چھپ رہے نیں تے اخبار وی۔ پنجابی نثر دے ودھاء وچ کتاباں نوں ایوارڈ تے انعام دین والے ادارے وی اپنا بھرواں کم کر رہے نیں۔ جس توں پریرنا پا کے ساڈے لکھاری ہر سال کوئی نہ کوئی نویں کتاب سامنے لیاؤندے ای رہندے نیں۔ ایہہ سارے حالات پنجابی نثر دے چنگے مستقبل دی دس پاؤندے نیں تے سانوں آس اے کہ ہن اوہ دن دور نہیں جدوں کلاسیکی شاعری وانگ اسیں پنجابی نثری لکھتاں تے وی مان کر سکاں گے۔

حوالے

1- ڈاکٹر پرمِندر سنگھ تے دوجے: پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وِکاس؛ لاہور بک شاپ، لدھیانہ، دسواں ایڈیشن، ص66
2- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ؛ سردار ہرکشن سنگھ ماڈرن پبلی کیشنز، لاہور، س ن، ص30-31
3- پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وکاس،
4- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ؛ ص24-25
5- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ؛ ص120
6- مواعظہ نوشہ، ص47
7- اختر جعفری، کھوج15-16، ص81
8- شہباز ملک، ڈاکٹر: گویڑ؛ تاج بک ڈپو، لاہور، 1985ء ص53
9- شہباز ملک (مرتب): پکی روٹی؛ لاہور، 1973ء، ص45
10- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی: پنجابی بھاشا تے ادب نوں عیسائی مشنریاں دی دین؛ مطبوعہ کھوج 15-16، ص126-130
11- ڈاکٹر پرمِندر سنگھ تے دوجے: پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وِکاس؛ ص315
12- نسرین مختار: پنجابی ناول دا ارتقاء؛ پاکستان پنجابی ادبی فکری سانجھ، لاہور، 2010ء، ص13
13- ایضاً ص 40,122
14- کرپال سنگھ کیسل (مدیر): پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاگ دوجا)؛ پٹیالہ بھاشا و بھاگ، 1972ء، ص43
15- شہباز ملک، ڈاکٹر: گویڑ؛ ص208
16- فاخرہ سلطانہ: پنجابی وچ نکی کہانی دا ارتقاء- تحقیقی جائزہ؛ (مقالہ پی ایچ ڈی)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، 2009ء، ص 105
17- شہباز ملک، ڈاکٹر: گویڑ؛ ص211
18- فاخرہ سلطانہ: پنجابی وچ نکی کہانی دا ارتقاء- تحقیقی جائزہ؛ ص161
19- ایضاً ص208-210

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 43-58

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی ۔ دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

امرتا پریتم : جدید پنجابی نظم دی مڈھلی شاعرہ

ڈاکٹر شاہین کرامت
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ پوسٹ گریجوایٹ کالج برائے خواتین سمن آباد، لاہور

Abstract

The veteran name in Punjabi language and literature Amrita Pretam was born in 1919 in Gujranwala, Pakistan. She is a renowned Poetess novelist, essayst and being a proliferic writer and the leading 20th century poet of Punjabi language, is equally famous and loved in India and Pakistan too. Her work is translated in many other languages of the world. "Ajj aakhan Waris Shah Nu", a poem written in context of the 'bloodshed' happened during the separation of Punjab in 1947 gave her a recognization for representing the sentiments of the Punjabians. She will always be remembered as a versatile writer of Sub-Continent. She rendered over 100 books of poetry fiction, biographies, essays and folk songs.

....

پنجابی دیاں شاعر عورتاں دی مہارانی امرتا پریتم 31اگست 1919ء نوں گوجرانوالہ (پاکستان) وچ پیدا ہوئی۔[(1)] جیہناں دا اصل ناں امرت کور سی۔[(2)] والد دا ناں کرتار سنگھ ہتکاری تے والدہ دا ناں راج کور سی، 5 سال دی عمر سی جدوں پھوپھی دے پُتر پریتم سنگھ نال منگنی ہوئی تے سولہ سال دی عمر وچ شادی ہوگئی۔[(3)] امرتا پریتم نوں لکھن دا شوق بچپن توں سی ایہہ شوق اوہناں نے اپنے پتا جی توں لیا جیہڑے آپوں شاعر سن تے سنسکرت، برج بھاشا اتے پنجابی وچ دھارمک کوتاواں لکھدے سن۔[(4)] اوہ ادبی پرچے ''رنجیت نگارا'' دے ایڈیٹر وی سن۔[(5)] امرتا نے 1927ء وچ اٹھ سال دی عمرے شاعری راہیں پہلا تخلیقی اظہار کیتا سی۔ 1930ء وچ اوہناں دی ماں مرگئی تے ماں دی موت نے اوہنوں ہلون کے رکھ دتا۔ ایہہ وچھوڑا اوہدی رگ رگ اُتر کے کئی درد جگا گیا اوہ آپ اپنی ماں دے مرن بارے ''رسیدی ٹکٹ'' وچ لکھدیاں نیں:

''مساں یارہاں ورہیاں دی ساں، جدوں اچانک اک دن ماں بیمار ہوگئی بیماری کوئی ہفتہ بھرلمی ہوئی سی۔ جدوں میں ویکھیا ماں دی منجی دوالے بیٹھے ہوئے لوکاں دے مونہہ گھبرائے ہوئے سن ''میری بَناں کتھے وے''؟ آکھدے نیں اک واری میری ماں نے پچھیا سی تے جدوں ماں دی سہیلی پریتم کور، میرا ہتھ پھڑ کے مینوں ماں دے کول لے گئی ماں نوں سُرت کوئی نہیں سی تے فیر ماں دیاں چیکاں دی آواز نہ آئی پر سارے گھر دیاں چیکاں نکل گئیاں۔ میری ماں مرگئی سی۔[(6)]

1932ء وچ اوہناں دے والد نے باقاعدہ امرتا نوں شعری اصلاح دینا شروع کیتی۔[(7)] 1933ء وچ اوہناں گیانی دا امتحان پاس کیتا۔ 1935ء وچ امرتا پریتم دا ویاہ ہویا تے اوہناں دے دو بچے کندلاں (پ 1946ء) تے نوراج (پ 3 جولائی 1947ء) پیدا ہوئے پر چھیتی ای اوہناں نوں طلاق ہوگئی۔[(8)] 1936ء وچ اوہناں نے ''نویں دُنیا'' دے ناں نال اک رسالہ کڈھیا، امرتا پریتم ہوراں اپنی مڈھلی حیاتی لاہور (گمٹی بازار تے انارکلی) وچ گزاری۔[(9)] اوہناں کلاسیکی ناچ سکھیا، آل انڈیا ریڈیو لاہور سٹیشن توں ستار وجاندے رہے، لاہور وچ ای سائیکل چلانا سکھی، فوٹو گرافی تے ٹینس کھیڈن دا وی شوق رکھدیاں سن۔[(10)] امرتا پریتم اپنی کتاب ''آواز دی دُنیا'' وچ لکھدیاں نیں:

''لاہور والا گھر جدوں گمٹی بازار ہوندا سی، ریڈیو والا سلسلہ بنن توں پہلاں

مینوں ناچ کلا دی کھچ پئی تے اوس کھچ دے صدقے میں تارا چودھری کولوں ایہہ کلا سکھن لگ پئی ساں، اوسے ویلے ستار سکھن لئی من کیتا جیہدے لئی سراج احمد قریشی ورگے استاد مینوں گھر آ کے سکھان لگے، ماسٹر رام رکھا طبلے دی سنگت کردے سن۔ لاہور ریڈیو نے ہر مہینے مینوں ستار وجاون دا بلاوا دے دتا۔ 1946ء دا پوراں ورھا میں ہر مہینے اک واری دے حساب نال لاہور ریڈیوتوں ستار وجاندی رہی۔''(11)

1947ء دی ونڈ مگروں اوہ دلی جا وسیاں۔ ونڈ ویلے ہون والی لُٹ مار تے خون خرابے دا اوہناں اتے بڑا گہرا اثر ہویا۔نظم ''اج اکھاں وارث شاہ نوں'' وچ ایس دکھ دی اک بھرویں جھلک دکھالی دیندی اے۔ امرتا دی حیاتی وچ پریتم توں بعد ساحر لدھیانوی دا دی خاص ذکر اے۔ امرتا ساحر بارے رسیدی ٹکٹ وچ لکھدیاں نیں کہ اوہدے جان پچھوں صرف سگرٹاں دے وڈے وڈے ٹوٹے کمرے وچ رہ جاندے سن کدے اک وار اوہدے ہتھ نوں چھوہنا چاہندی ساں پر میرے سامنے میرے ای سنکاراں دا اک فاصلہ سی جو طے نہیں سی ہوندا اودوں وی کلپنا دی کرامات دا آسرا لیا سی اوہدے جان مگروں میں اوہدے چھڈے سگرٹاں دے ٹکرے سانبھ کے الماری وچ رکھ دیندی ساں تے فیر اک اک ٹکرے نوں اکلی بہہ کے بالدی ساں تے جدوں اوہناں نوں انگلاں وچ پھڑدی ساں، جاپدا سی جویں اوہدا ہتھ چھوہ رہی ہوواں۔(12)

ساحر توں بعد جیہڑی شخصیت اوہناں دی حیاتی نال جڑی وکھالی دیندی اے اوہ امروز اے۔ امروز بارے اوہناں دے جذبات کئی لکھتاں دا حصہ نیں۔ امروز نال اوہناں دی ملاقات 1955ء وچ ہوئی تے 1964ء وچ اوہ اک دوجے دی زندگی دا ساتھی بن گئے۔ امرتا تے امروز نے مل کے اک پرچہ ناگ منی کڈھیا جیہڑا 1966ء توں 2004ء تیکر جاری رہیا ایس پرچے بارے اک انگریزی مضمون وچ فخر زمان لکھدے نیں:

> Amrita ji used to select material for the journal while imroze was responsible for proofreading and sketch drawing this magazine of high quality and has been very popular.(13)

امرتا پریتم 1987-1986ء وچ راجیا سبھا دی ممبر منتخب ہوئیاں۔ اوہناں نوں 1987ء وچ پنجاب یونیورسٹی ولوں ڈی لٹ دی ڈگری نال نوازیا گیا تے 2003ء وچ ورلڈ پنجابی کانگرس

ولوں life time achievement ایوارڈ وی دتا گیا۔

امرتا پریتم ہوراں دی ادبی زندگی ول نظر ماریے تے اوس دے بے شمار پکھ نیں، جیہدے بارے گل کرن توں پہلاں اوہناں دیاں کتاباں ،کرتاں تے ملے اعزازاں تے ڈگریاں دی مکمل فہرست دینی ضروری اے۔

شاعری:

-1	ٹھنڈیاں کرناں	1935ء
-2	امرت لہراں	1936ء دوجی وار 1945ء
-3	جیوندا جیون	1939ء
-4	تریل دھوتے پھُل	1941ء دوجی وار 1944ء
-5	اوگیتاں والیا	1942ء
-6	بدلاں دے پلے	1943ء
-7	سنجھ دی لالی	1944ء
-8	پتھر گیٹے	1946ء دوجی وار 1949ء
-9	لمیاں واٹاں	1947ء دوجی وار 1954ء
-10	سرگھی ویلا	1951ء دوجی وار 1952ء۔ تیجی وار 1966ء
-11	سنہیڑے	1955ء، 1960ء تے 1980ء
-12	کستوری	1956ء
-13	نکی جیہی سوغات	1944ء
-14	کوک پیڑ	1944ء
-15	میں تواریخ ہاں ہند دی	1950ء
-16	اشوکا چیتی	1957ء
-17	ناگ منی	1964ء
-18	کاغذ تے کینوس	1970ء
-19	میں جمع توں	1977ء (چونویاں نظماں)
-20	چیتر نامہ	1983ء (چونویں شاعری)

21- درویشاں دی مہندی 1996ء

22- اُٹھ نی صاحباں سُتیئے 1998ء

ناول تے ناولٹ:

1- جے شری 1946ء

2- ڈاکٹر دیو 1949 , 1959 , 1972 ء وچ چھپیا۔ ایس ناول دے ہندی، اردو، انگریزی، گجراتی ملیالم زباناں وچ ترجمے ہوئے۔

3- ناول پنجر 1950 , 1960 , 1971 ء وچ، ایہدے ترجمے ہندی، اردو، انگریزی، گجراتی، میراٹھی، ملیالم، سربین، انڈونیشن زباناں وچ ہو چکے نیں۔

4- آہلنا 1952ء وچ چھپیا۔ ایہدا ترجمہ ہندی تے اردو زباناں وچ ہو چکیا اے۔

5- اشو 1958ء

6- اک سوال 1959ء، 1973۔ ترجمہ ہندی تے اردو وچ ہویا۔

7- بلاوا 1960 تے 1968ء، ایہدا اردو ترجمہ دو آواز دے ناں ہیٹھ 1961ء وچ چھپیا۔

8- بند دروازہ 1961 , 1962 , 1966 , 1968 , 1973 ء، ایہدا وی ہندی ترجمہ اردو، میراٹھی، سندھی زبان وچ ہویا۔

9- رنگ دا پتا 1963ء وچ چھپیا، ہندی، اردو ترجمہ کئی واری چھپیا اے۔

10- اک سی انیتا 1963 , 1968 , 1973 ء وچ چھپیا، ایہدا ہندی، اردو، انگریزی ترجمہ ہویا۔

11- چک نمبر چھتّی 1964 , 1980 ء وچ چھپیا، ایہدا وی ہندی تے اردو ترجمہ ناگ منی دے ناں نال 1965,66 تے انگریزی ترجمہ Line in the water، 1975ء وچ تے Village No. 36 ناں ہیٹھ 1994ء وچ چھپیا، 1968 وچ سندھی زبان وچ وی ترجمہ ہویا۔

12- دھرتی ساگر تے سپیاں 1965ء تے 1968ء وچ ایہدا ہندی، اردو ترجمہ چھپیا۔

13- دلی دیاں گلیاں 1967ء وچ چھپیا، 1967 , 1968 , 1970 , 1972ء وچ ہندی ترجمہ ''دلی کی گلیاں'' سرناویں ہیٹھ چھپیا۔

-14 دُھپ دی کاتر 1969 ء وچ چھپیا ہندی ترجمہ ''دھوپ کا ٹکڑا'' دے سرناوے ہیٹھ 1966ء وچ چھپیا۔

-15 جلاوطن 1970 ء وچ چھپیا، ، ایہدا ہندی ترجمہ ایسے ناں ہیٹھ 1968، 1971، 1972، 1976، 1978ء وچ چھپیا تے انگریزی ترجمہ The Exiled دے ناں ہیٹھ 1968ء وچ چھپیا۔

-16 یاتری 1971ء وچ چھپیا۔

ایہدا انگریزی ترجمہ The Man دے ناں نال 1974ء وچ چھاپے چڑھیا ایس ناول دا ترجمہ بنگالی سربین، ڈُچ زباناں وچ وی ہویا۔

-17 جیب کترے 1971 ء وچ ایہدا ہندی تے اردو ترجمہ ایسے ناں ہیٹھ تے انگریزی ترجمہ Flirting with youth ناں ہیٹھ چھپیا۔

-18 پکی حویلی 1972 ء وچ چھپیا، ایہدا ہندی ترجمہ ''دو کھڑکیاں'' دے ناں ہیٹھ 1974ء وچ چھاپے چڑھیا۔

-19 اَک دا بوٹا 1972 ء ، ہندی ترجمہ اک کے پتے دے سرناویں ہیٹھ 1972ء وچ چھپیا۔ ایہدا انگریزی ترجمہ Time and beyond دے سرناویں ہیٹھ 1977ء وچ چھپیا۔

-20 اگ دی لکیر 1973 ء، ہندی ترجمہ آگ کی لکیر دے ناں ہیٹھ 1974ء وچ چھپیا۔

-21 کچی سڑک 1974 ء، ہندی ترجمہ ایسے ناں ہیٹھ 1974ء وچ چھپیا۔

-22 کوئی نہیں جاندا 1975 ء، ہندی ترجمہ 76-1975ء وچ چھپیا۔

انگریزی وچ No Body Knows 1977ء وچ چھپیا۔

-23 اوہناں دی کہانی 1975 ء، ہندی ترجمہ اُن کی کہانی ایسے ورھے چھاپے چڑھیا۔

-24 ایہہ سچ ہے 1977 ء ، اردو تے ہندی ترجمہ یہ سچ ہے 1977ء وچ ای ، انگریزی ترجمہ A Statment of Agony دے ناں ہیٹھ 1978ء وچ چھپیا۔ ایس ناول دا ترجمہ بلغارین ،فرنچ زبان وچ وی ہویا۔

-25 تیرواں سورج 1977 ء، اردو ہندی ترجمہ ایسے ناں ہیٹھ بالترتیب 77 تے 78وچ چھپ گیا۔ انگریزی ترجمہ The Thirteenth Sun دے ناں ہیٹھ 1982ء وچ

چھپیا۔

-26 اُنجا دن 1978ء، اردو ہندی انچاس دن دے ناں ہیٹھ 1979 - 1980ء۔ انگریزی ترجمہ Fortynine days دے ناں ہیٹھ 1981 , 1996ء وچ چھپیا۔

-27 کورے کاغذ 1982ء، ہندی ترجمہ وی ایسے ناں نال چھپیا تے انگریزی ترجمہ Blank Sheets دے سرنانویں نال 1992ء وچ چھپیا۔

-28 ہردت دا زندگی نامہ 1984ء، ہندی ترجمہ وی ایسے ناں نال چھپیا۔

-29 نہ رادھا نہ رُکمنی 1984ء،

-30 تیرواں سورج، اُنجا دن دوویں نال 1992ء،

یاتری، عدالت، کورے کاغذ تنوں ناول 1993ء وچ اکٹھے چھپے۔

کہانیاں دے مجموعے:

کہانیاں دے مجموعیاں دی ترتیب ایس طرح اے۔

-1 چھبی ورھے بعد 1943ء

اردو ترجمہ ''چھبیس سال کے بعد'' 1962ء وچ چھپیا۔

-2 کنجیاں 1944ء

-3 آخری خط 1956ء

ہندی ترجمہ ''انتم پتر'' دے ناں ہیٹھ 1950ء وچ چھپیا۔

-4 گوجر دیاں پریاں 1960ء

-5 چانن دا کوکا 1962ء

-6 جنگلی بوٹی 1968ء

-7 اجنبی 1970ء

-8 پنج ورھے لمی سڑک 1972ء

-9 اک شہر دی موت 1973ء

ایہدا انگریزی ترجمہ ''Death of A City'' دے ناں ہیٹھ 1976ء وچ چھپیا۔

-10 ہیرے دی کنی 1977ء

-11 تیسری عورت 1978ء

-12 مٹی دی ذات 1990ء
-13 تے اوہ عورت 1992ء

موم بتیاں دا بھیت 1960ء، کرچی لکیراں 1965ء، سفر نامہ 1973ء، عورت اک درشٹی کون 1975ء، اک اداس کتاب 1976ء، اپنے اپنے چار ورہے 1978ء، شوق صحراحی 1979ء، کیہڑی زندگی؟ کیہڑا ساہت؟ 1979ء، محبت اک درشٹی کون 1980ء، میرے کال مُکت سمکالی 1980ء، عاشق، بھور، فقیر تے ناگ کالے 1986ء، سورج ونشی چندر ونشی 1986ء، حجرے دی مٹی 1991ء، کال چیتنا 1994ء، پرشن لیلا 1997ء تے ست مسافر اوہناں دے انٹرویو تے وارتک لیکھاں اُتے ادھارت کتاباں نیں۔

باریاں جھروکے (1961ء)، اگ دیاں لیکاں (1969ء)، اکی پتیاں دا گلاب (1973ء) اوہناں دے سفرنامے نیں۔ اوہناں دی جیونی تے آپ بیتی دیاں کئی کتاباں منظر عام تے آیاں، جیہناں دی ترتیب کجھ انج اے:

بھارت دے اُسر یئے 1958ء

کالا گلاب 1968ء۔ ایس دا ہندی ترجمہ ایسے ناں ہیٹھ تے انگریزی ترجمہ (Cherles Brasch) نے ''Black Rose'' دے سرناویں ہیٹھ 1967ء وچ کیتا۔

رسیدی ٹکٹ بالترتیب 1976ء، 1977, 1981, 1992, 1998 وچ چھپی۔ ایس دا ہندی تے اردو ترجمہ ایسے ناں نال چھپیا جدکہ انگریزی ترجمہ ''The Revenue Stamp'' دے ناں ہیٹھ 1977ء وچ چھپیا۔ اوہناں دی ایس کتاب دا ترجمہ گجراتی، میراٹھی، فرنچ زبان وچ وی ہویا۔

دستاویز (امرتا تے امروز دے خط) 1978ء وچ چھپی ایہدا ہندی ترجمہ ''امرتا کے پریم پتر'' دے سرناویں ہیٹھ 1980ء، اردو ترجمہ ''محبت نامے'' دے عنوان ہیٹھ چھپیا۔

کچے گھر 1979ء، ایہدا ہندی ترجمہ ''کچے انگشر'' دے ناں ہیٹھ 1980ء وچ چھپیا۔

اک ہتھ مہندی، اک ہتھ چھالا 1980ء وچ تے ایہدا ہندی ترجمہ ایک ہاتھ مہندی، ایک ہاتھ چھالا 1981ء وچ چھپیا۔

لال دھاگے دا رشتہ (آپ بیتی یا جیونی) 1989ء، انگریزی ترجمہ The other Dicmnsion 1996ء وچ چھپیا۔ 1996ء وچ ای اردو ترجمہ لال دھاگے کا رشتہ شائع ہویا۔

امرتا نے بہت سارے عالمی ادب دا پنجابی وچ ترجمہ وی کیتا۔ روسی ، بلغاری ، بہت ساریاں نظماں ، جرمن کہانیاں دے انگریزی ترجمہ After the war was over دا ''جنگ توں پچھوں'' دے ناں نال پنجابی ترجمہ کیتا۔

Classical Readings from German Literature دا ترجمہ اوہناں نے 1973 وچ کیتا۔ اوہناں دیاں انگریزی کتاباں:

Selected Poems (1981)

Time and Again (1976)

The Hounted house

Their Signetures (1995)

Life Poetry of Sara Shagufta (1994)

A Slice of Life (1990)

وچ منظر عام تے آئیاں۔

ہندی وچ ساتھ سوبیس قدم 1999ء۔ ایک تھی سارا 1986ء۔ من مرزا تن صاحباں 1990ء۔ سپنوں کی نیلی سی لکیر 1992ء۔ اکشروں کی افتر ...... دھونی 1990ء۔ من منتھن کی گاتھا 1993ء۔ عشق سہنسر نام 1998ء۔ ایک مٹھی اکشر 1993ء وچ چھپیاں۔

امرتا پریتم نوں بہت سارے انعاماں تے اعزازاں نال نوازیا گیا، جیہڑے اوہنوں ملکی تے بین الاقوامی اداریاں ولوں ملے۔

بھارتیہ ساہت اکیڈمی نویں دہلی ولوں 1956ء وچ اوہناں دی کتاب سنیہڑے اُتے راشٹریئے ایوارڈ ملیا۔ بھارت مجلّا فیڈریشن ولوں 1965ء وچ انعام ملیا۔ دلی یونیورسٹی ولوں ڈِی۔لٹ دی اعزازی ڈگری دتی گئی۔ وِشو (عالمی) ہندی سمیلن ناگ پور ولوں 1975ء وچ N-I-F ایوارڈ ملیا۔ پنجابی انٹرنیشنل سوسائٹی ولوں 1979ء وچ تے بلغاریا ولوں 1980ء وچ Cyril and Methodius تغمہ ملیا تے کاغذ تے کینوس اُتے 1982ء وچ جبل پور یونیورسٹی ولوں ڈِی۔لٹ دی اعزازی ڈگری دتی گئی۔ آپ راج سبھا دیاں ممبر وی رہیاں ۔ فرانس وچ سفیر وی رہیاں۔

S.M.D.T بمبئی یونیورسٹی ولوں ڈی۔لٹ دی اعزازی ڈگری 1989ء وچ دتی گئی۔

ویشو بھارتی یونیورسٹی شانتی نکیشن ولوں ڈی۔لٹ دی اعزازی ڈگری 1993ء وچ دتی گئی۔ پنجاب یونیورسٹی ولوں 1995ء وچ اعزازی ڈگری دتی گئی۔ رابیندراں بھارتی یونیورسٹی کلکتہ ولوں ڈی۔لٹ دی اعزازی ڈگری 1998ء وچ دتی گئی۔ امرتا پریتم تے بہت ساریاں بھارتی یونیورسٹیاں وچ مقالے وی لکھے جا چکے نیں۔

اپنی ذات اندر اک ادارہ تے اک Legand، پنجابی ادب دی مہان لیکھک امرتا پریتم 86 ورہے دی عمر پا کے 31۔اکتوبر 2005ء نوں دلی وچ اگلے جہان سدھار گئیاں، دُنیا توں ٹر جان والی امرتا ادبی سرمایے دی صورت وچ ایناں ورثہ چھڈ گئی اے جس دا مان تے چس پنجابی ادب دے پڑھیار، سوجھوان، تخلیق کار ہمیش ماندے رہن گے۔ اردو پنجابی ادب دے مشہور شاعر، سنگیت کار گلزار سنگھ سندھو امرتا نوں خراج تحسین پیش کر دیاں لکھدے نیں:

> "Amrita pritam put the Punjabi literature on the world map. No other writer is as synonymous with the Punjabi literature as she hers was a familiar name even for those not acquainted with Punjabi. She cocked a snook even for those not acquainted with Punjabi. She cocked a snook at convention and defied social norms. There was no split between life and literature for Amrita because literature was her life." (14)

نروپمادت نے اوہناں دے دُنیا توں چلے جان توں بعد "Tribune" وچ اوہناں نوں (The True daughter of waris Shah) آکھیا اے۔ شفقت تنویر مرزا ہوراں نے (Amrita Pritam: Sensitive soul of Punjab) تے اشتیاق احمد ہوراں نے (A Symbol of courage in the face of suffering) دے اکھراں راہیں خراج پیش کیتا۔ (15) تے افضل توصیف ہوری اوہناں نوں کجھ انج سلاہندیاں نیں:

> "امرتا پریتم اک دُنیا، اک سمندر، اک آواز، پنجاب دی آواز، کناں چر پہلاں صدر جمہوریا بھارت نے امرتا پریتم نوں ادبی ایوارڈ دیندیاں پنجابی

دی آواز آ کھیا سی، امرتا پریتم دا درجہ اوہدے علم، ادب، شاعری، دانشوری تے مُنکھ جیون دی پارکھ ہون وجھوں بہُت اُچا اے۔''(16)

امرتا دی شاعری:

وے سائیں! تیرے چرخے نے
اج کت لیا......کتن والی نوں!

ہراک مُڈھا پچھی پایا
نہ کوئی گیا، تے نہ کوئی آیا
ہائے اللہ! اج کیہ بنیاں
ایس چھوپے گھتن والی نوں!

تاک کسے نہ کھولے بھیڑے
نِسل پئے رانگلے پیڑھے
ویکھ! اٹیرن بورا ہویا
لبھدا اتن والی نوں!

کسے نہ دتی کسے نہ منگی
دوجے کنیں واج نہ لنگھی
انبر ہس کے ویکھن لگا
ڈھارے چھتن والی نوں

وے سائیں! تیرے چرخے نے
اج کت لیا......کتن والی نوں (17)

ازل دا پیر

اک رات
ازل دا اوہ پیر آیا سی
تے اک کرن دا مینوں
تعویز دے گیا......
میں نھیرے دی بکل وچ بیٹھ کے
اوہ تعویز پاندی
پنڈا چاننا ہوندا
تے جدوں کاغذ تے اکھر نوں پاندی
تاں ماسا کو چانن......
اکھراں وچ اتر جاندا......
میں اکھراں نوں متھے چھہاندی
تے تڑکا ہوندیاں جدوں
پورے اسمان اتے ......
اسدی درگاہ دسدی
میں عشق دی شرینی لے کے
درگاہ تے جاندی
تے فیر تھالی چک کے......
(18) دھرتی نوں ونڈ دیندی

❁

میں تینوں فیر ملاں گی

(امرتا پریتم دی آخری نظم)

میں تینوں فیر ملاں گی
کتھے؟ کس طرح؟ پتہ نہیں

شائد تیرے تخیل دی چنگ بن کے
تیری کینوس تے اُتراں گی
جاں خورے تیری کینوس دے اُتے
اک راہسّی لکیر بن کے
خاموش تینوں تک دی رہواں گی
جاں خورے سورج دی لو بن کے
تیرے رنگاں وچ گھُلاں گی
جاں رنگاں دیاں باہواں وچ بیٹھ کے
تیری کینوس نوں ولاں گی
پتہ نہیں کس طرح کتھے
پر تینوں ضرور ملاں گی
جاں خورے اک چشمہ پی راہواں گی
تے جیویں جھرنیاں دا پانی اڈدا
میں پانی دیاں بونداں
تیرے پنڈے تے ملاں گی
تے اک ٹھنڈک جہی بن کے
تیری چھاتی دے نال لگاں گی
میں ہور کجھ نہیں جان دی
پر ایناں جان دی
کہ وقت جو وی ہووے گا
ایہہ جنم میرے نال ترے گا
ایہہ جسم مک دا ہے
تاں سب کجھ مُک جاندا
پر چیتیاں دے دھاگے
کائیناتی کتاباں دے ہندے

میں اوہناں کتاباں نوں چُناں گی
دھاگیاں نوں ولاں گی
تے تینوں فیر ملاں گی (19)

امرتا نے اپنی شاعری راہیں لوکائی دے دل موہ لئے۔ اوہناں دیاں شعری خوبیاں دے حوالے نال ڈاکٹر سدرش گاسواپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں:

''امرتا پریتم دی کوتا دی وڈی خوبی خوبصورتی اُتے مہتو اس گل وچ ہے کہ اوس دی کوتا پڑھ کے زندگی ہور حسین اتے مانن جوگ لگن لگدی اے۔ اوہ ماڑیاں اتے الٹ پرسدھتیاں وچ وی حوصلہ نہیں ہاردی۔'' (20)

شعرتوں وکھ امرتا دا نثری حوالہ وی اوناں ای مضبوط اے۔ شبہ طراز اپنے اک مضمون اوہناں دی نثر دے حوالے نال لکھدیاں نیں:

''امرتا کرداروں کا درد اوڑھ لیتی تھی۔ کردار اس کے نظریات کی پناہ گاہ میں میں آ جاتے تھے، خود امرتا کی زندگی اک نظریہ تھی ایک اصول تھی، اس کی شخصیت اس کے کرداروں کی بنت اور اُس کی زندگی کی فضا میں کوئی تضاد نہیں تھا۔'' (21)

امرتا پریتم دے ناں نال پنجابی نظم دا اک عہد جُڑیا ہویا اے۔ ایہہ اوہ عہد اے جیہڑا خاص کرکے انساناں دی دورنگی تے مردانہ معاشرے وچ عورت نوں درپیش اوکڑاں دے ذکر اُتے مشتمل اے۔ امرتا امن تے آشتی دی پیامبر اے۔ اوہ ایس دنیا نوں جنت بنان تے ویکھن دی چاہیوان اے۔ اوہناں دے شعر تے نثر دے حوالے نال کیتے جان والے کم نوں ہمیش یاد رکھیا جائے گا۔

حوالے

-1 (i) مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ میاں مولا بخش اینڈ سنز، لاہور 1960ء ص 512

(ii) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی تاریخ؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ص 281

-2 (i) طاہر محمود سندھو: مقالہ ایم اے پنجابی (امرتا پریتم دے ناول ''پنجر'' دا ویروا)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور، 2004ء، ص 12

(ii) مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ ص 512

(iii) ماہنامہ دستک، امرتا پریتم نمبر، مارچ اپریل 2006ء جلد 17 شمارہ 2,1 لاہور، ایڈیٹر افضال شاہد، ص 8

-3 ایضاً ص 8

-4 بحوالہ طاہر محمود سندھ: مقالہ ایم اے پنجابی

-4 ایضاً ص 13

-5 ایضاً ص 13

-7 ایضاً ص 15

-8 پریتم سنگھ: پنجابی لیکھک کوش؛ ص 97

-9 احمد سلیم: امرتا پریتم...... یاداں باتاں، ماہنامہ روزن انٹرنیشنل، جلد 3 شمارہ 12,11,10، امرتا پریتم نمبر 2006ء (چیف ایڈیٹر افضل راز) گجرات، ص 5

-10 طاہر محمود سندھو: مقالہ ایم اے پنجابی؛ ص 16

-11 ایضاً ص 16

-12 امرتا پریتم: رسیدی ٹکٹ؛ نویں دلی ناگ منی پرکاشن، چوتھی وار 1992ء ص 112

-13 ''ادبیات'' سہ ماہی امرتا پریتم نمبر، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، اکتوبر 2009ء مارچ 2010ء ص 970

-14 ایہ ساری معلومات ''پنجابی لیکھک کوش'' دے ص 97 تا 99 توں لئی گئی اے۔

-15 ایضاً

16- بحوالہ سویرا انٹرنیشنل، دسمبر 2005ء (امرتا پریتم نمبر)، لہور، ص 9

17- بحوالہ دستک (ماہنامہ)، دستک پبلیکیشنز 134 پاک بلاک علامہ اقبال ٹاؤن لاہور، پاکستان، ص 90

18- ایضاً

19- روزن انٹرنیشنل (ماہنامہ)، امرتا پریتم نمبر، اکتوبر تا دسمبر 2006ء، شمارہ 10,11,12، روزن پبلشرز، گجرات، ص 224

20- ''ادبیات'' سہ ماہی امرتا پریتم نمبر، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، اکتوبر 2009ء مارچ 2010ء ص 336

21- ایضاً ص 137

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 59-82

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی ۔ دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

پنجابی غزل وچ عمرانی رویاں دا ذکر

ڈاکٹر محمد عاصم ندیم
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ اسلامیہ کالج سول لائنز، لاہور

Abstract

Modern Punjabi poetry adequately and faithfully reflects the social sense and social consciousness of the present age. Sometimes this consciousness resounds so forcefully that it seems that some radical idealist or activist is making a fiery speech or raising snappy slogans to awaken the masses. This social consciousness is aroused by the social injustice, economic instability and unequal distribution of wealth that the poet faces at every step in the society. Especially the writers of Punjabi Ghazal can be termed as the poets of social consciousness in this regard. They have mirrored the social, economic, religious and political disturbance, turmoil and anguish of their age in their poetry. People who saw the end of colonial period as the dawn of a golden era of social justice and fair play soon found they were enmeshed in a more horrible form of social injustice and a painful confusion about their identity. They were involved in

endless debates about their ideology of life. Moreover, economic inequality made the situation really horrible for common man. He could not meet even his very basic needs despite the fact that he worked strenuously and continuously. At the same time this struggle for basic needs made him forget about any lofty aims in life. He developed psychological problems which deprived him of living a normal life. This social wretchedness has been the most powerful theme in the modern Punjabi Ghazal.

....

نفسیاتی و مارکسی دبستاناں وانگوں عمرانی دبستان نوں وی ڈھیر اہم سمجھیا جاندا اے۔

Wilbur Scott نے اپنی مشہور تالیف Five Approaches of Litrary Criticism وچ عمرانی تنقید نوں پنج وڈے تنقیدی دبستاناں وچ متھیا اے۔اوہ کہندا اے کہ فن تے عمرانی قدراں وچ جُڑت فطری اے بلکہ حقیقت نگاری دی تحریک دے لحاظ نال مُڈھلی اے۔ دانشور ایس گل دے مّنن ہارنیں کہ ادب تے سماج یا معاشرے دا تعلق دوطرفہ اے۔ ادب معاشرتی عوامل دا مرہونِ منت ای نہیں ہوندا سگوں بذاتِ خود ایہہ معاشرتی عوامل دا باعث وی ہونداا ے۔ادب دیاں شعری و نثری ہردوقسماں وچ اے عوامل اوس ویلے دے حالات دے حوالے نال اُسرے نظرآوندے نیں۔شعر دی اک معروف صنف غزل اے۔

غزل مواد، ہیت، موضوع تے صورت دی اک متناسب تے متوازن ہم آہنگی نال ظہور پذیر ہوچکی اے۔ ایہو چار عناصر غزل دی روح نیں۔ پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا اے کہ غزل سمے دی رفتار بدلن دے نال نال اپنے اندر کھلار پیدا کردی جاندی اے بھانویں ایہہ وکھری گل اے پئی:

''غزل کسے شاعر دے اکلاپے دا فن اے۔ ایتھے بیٹھا ہویا اوہ اپنے خیالاں تے وچاراں دے نقشے بناندا اے ایسے لئی غزل نوں نظم دے مقابلے تے تجریدی تجربے دی شاعری آکھیا جاندا اے۔''(1)

ڈاکٹر سلام سندیلوی ہوراں غزل دی اک خصوصیت ایہہ وی دسی اے کہ ایہدے وچ وکھو وکھ خیالاں نوں نظم کیتا جاندا اے۔

''غزل کی یہ ریزہ کاری اس کی خوبی اور خامی بھی ہے۔خوبی اس حیثیت سے تا کہ ہم اپنے مختلف خیالات اور جذبات کو ایک لڑی میں پرو سکتے ہیں۔غزل کے علاوہ کوئی اور صنف سخن ہم کو اس بات کی اجازت نہیں دے سکتی ہے۔ لیکن یہی خوبی بعض اوقات خامی بھی بن جاتی ہے۔ ہم غزل میں مسلسل مضامین نظم نہیں کر سکتے۔اس کے لیے قطعہ مخصوص ہو گیا ہے، اگر چہ کچھ شعراء نے مسلسل غزلیں کہیں ہیں مگر وہ مقبول نہیں ہوئیں۔''(2)

پنجابی غزل جس نے فارسی تے اردو دی زمین وچ پرورش پائی، اپنا وکھ وجود ظاہر کرن یا منوان لئی ایس نے کئی فاصلے طے کیتے۔پرایہدا رنگ روپ جیہناں شاعراں توں نکھرنا شروع ہویا اوہناں وچ پیر فضل گجراتی داناں نہایت اہم اے۔

فنکار معاشرے دا سب توں ودھ حساس فرد ہوندا اے تے اوہ سماج دی اجتماعی سوچ تے سانجھے شعور دا نمائندہ ہوندا اے پر حالات واقعات نے پیر فضل گجراتی ہوراں نوں اپنی ذات وچ بڑا حسّاس فنکار بنا دتا سی۔اوہناں نے غزلاں وی لکھیاں تے نظماں وی۔اوہناں دیاں غزلاں فن تے فکر دی پرانی روایت نال پوری طرح جڑیاں ہوئیاں نیں۔ایہناں وچ موضوعاتی تنوع وی موجود اے تے سوز و گداز تے لطافت وی لبھدی اے۔جیہدے نال غزل دا مکمل پیکر بندا اے۔

پیر ہوریں باشعور فنکار سن پر سوچ وچار دے رجحان نے اوہناں دے علمی، ادبی تے اجتماعی مسئلیاں نوں ڈونگھیائی نال سمجھن دی صلاحیت نکھار دتی ہوئی سی۔اوہناں دی اپنے ویلے دی سیاسی تے سماجی صورت حال تے ڈونگی نظر سی، ساڈے وطن دے کنجی برداراں دے مکر و فریب نوں اوہ چنگی طرح سمجھدے سن۔جیہڑے بظاہر تے عوام دی ہمدردی وچ مرے جا رہے سن، یا نہیں پر حقیقت وچ ایہہ بڑے جابر تے ظالم ثابت ہوئے نیں۔پیر ہوری اپنے جذبات دا اظہار ایہناں منافقاں بارے انج کردے نیں:

گل میری نسبت کیتی اے اک نویں لباساں والے نے
ایہہ لیراں لتھا کدھر دا کیہ چمبڑ وانگوں لیر گیا

....

کڈھ لے ظالما اپنے دلے وچوں، جے کوئی ظلم دا ہئی ارمان باقی
ظلم سہندیاں جسم تے گیا کھادا، ہے پر جسم اندر اجے جان باقی

....

نرے سادہ رُخ فضل جانیں نہ سادے
ایہہ ظالم نیں ، سفاک نیں، پُر جفا نے (3)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا دور اوہ سی جدوں اجے پنجابی غزل وچ تصوف تے پیار محبت دے مضمون ای بیان کیتے جاندے سن پر ڈاکٹر فقیر ہوراں اپنی غزل وچ کدھرے کھل کے تے کدھرے علامتی انداز وچ سماجی رویاں نوں لوکائی دی نفسیات نوں، وسیب وچ پائے جان والے تضادنوں شعر دے انداز وچ اوہدے پورے کھلارنوں سامنے لیان دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں معاشرے وچ پیدا ہون والے رویاں نوں اوہدے رجحاناں نوں پورے زور نال بیان کیتا اے:

کلیاں وچ اجے بلدیاں لاٹاں دی اے لالی
پھلاں وچ اے سیک اگدے ہاواں دا اجے وی
سلطان، گرو، پیر، دھنی، ملاں، براہمن
بندہ اے بشر بڑیاں خداواں دا اجے وی (4)

عبدالمجید بھٹی ہوراں غزل وچ ایہناں معاشرتی مسئلیاں نوں اجاگر کیتا اے۔ اوہناں دیاں شعری تصویراں وچ ماحول دی بے چینی، بے حسی تے بے ضمیری نوں کدھرے انفرادی تے کِتے اجتماعی سطح تے بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے:

آساں ماریا دن لبھا تے گوہڑیاں شاماں پئیاں
بجھدا بجھدا دیوا ایویں بھڑک پیا اج فیر
....
دُکھوں سُکھ ہنیر یوں چانن دوروں منزل نیڑے
بھلا ہویا جے قہر دا بدل کڑک پیا اج فیر (5)

علامہ یعقوب انور اُچے غزل گو شاعر نیں اوہناں دی غزل وچ ساڈے وسیب تے رہتل دی تصویر بڑی سوہنی تے نویکلی اے۔ اوہناں اپنی غزل وچ پنجاب دی سماجی، ثقافتی تے تہذیبی خوبصورتی نوں وی بیانیا اے تے ایتھے پنگرن والے مسئلیاں دی وی نشاندہی کیتی اے۔ جویں:

ہتھ رکھ کے فکر دی جنگھی تے جد تتا تتا کرنا واں
اوہ کہڑی جوڑی اے مصرعیاں دی جو اڈن لئی تیار نہیں
....
چکی دلیلاں دی جدوں کڈھدی اے گالے رات نوں
سو وہم پھردے نیں میرے آلے دوالے رات نوں (6)

عبداللہ یٰسین دھیمے لہجے دے شاعر سن۔ اوہناں دی غزل اک کرب دی داستان وی سناندی اے تے دھرتی مکھ تے چھائی ہوئی زردی دا اظہار وی کردی اے۔ اوہناں دے کئی شعر معاشرتی تے سماجی فضا دا نقشہ وی بیان کردے نیں:

تینوں رنگ گلابی جے کر بہتا چنگا لگا اے
تیری چُنی فیر میں اپنے اتھرووّاں نال رنگاں گا

تبکا تبکا کر کے ایہناں کئی سمندر روڑھے نیں
دریاواں دے وس وچ نہیں ہن بھار ونڈانے اکھیاں دے (7)

منظور وزیر آبادی دی غزل سچے جذبیاں تے حقیقت نگاری نال سجّی ہوئی اے۔ اوہناں دے جذبے چٹان ورگے سن۔ منظور ہوراں سماجی ناہمواریاں، معاشرتی روگاں، سیاسی ابتری، منافقت تے اجہے دوجے روگاں دی تصویر کشی کر کے اپنی غزل نوں لوکائی دا عکاس بنا کے پیش کیتا اے۔:

دھرتی توں اسماناں ولے توں وی چن اچھال کوئی
دس دے دنیا نوں جے رکھیں اپنے کوئی کمال کوئی

سکون لٹ کے تے زندگی نوں حرام کردا
خدا بچائے منافقت دے عذاب کولوں
....
بھلا کیہ اوس نوں حق اے جیون دا منظور
مصیبتاں وچ جہدا حوصلہ گواچ گیا (8)

عصری رویاں تے فکری سچائیاں نال پرچی امین خیال دی غزل اک پاسے رومان دی فضا پیدا کردی اے تے دوجے پاسے لوکائی نوں اپنیاں قدراں، ریتاں، رسماں، رواجاں دی ٹُٹ بھج بارے جانکاری وی دیندی اے تے اپنے وسر جان والے ورثے دی سانبھ کرن دا درس الاپدی ملدی اے:

برفاں، ککّر، کورے، دھنداں، چندرے، پالے، سیتاں
لوواں، ہسڑ، اگ، انگیارے روپ سروپ نیں تیرے

جھوٹھ دا مِٹھا زہر جے مینوں پچ گیا تے آکھیں
میرے ہڈوں مُڈھوں جے کر سچ گیا تے آکھیں [9]

تنویر بخاری ہوراں دی غزل وچ ساڈے سماجی ورتاریاں، معاشی، رہتل تے وسیب دے مختلف پکھ ملدے نیں۔ اوہ اپنی غزل وچ جبر دے خلاف بیزاری دا احساس اُبھاردے نیں۔ اوہ لٹیریاں دے اصلی چہرے لوکائی دے سامنے لیان دی جدوجہد وچ مصروف نیں۔ اوہناں دی غزل اک ایسا شیشہ اے جہدے وچوں ساڈے اپنے ای تریڑاں کھادے چہرے وکھالی دیندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

کسے ان گھڑت پتھر وانگ پیا ہوندا میں ہن توڑی
نہ کردا شاعری تے مر گیا ہوندا میں ہن توڑی
اوہدے نازک پیراں نوں قالین وی چبھ چبھ جاوے
میں کِکری دی چھاویں بہہ کے غزل جیہدے لئی جوڑی [10]

ساڈے ہاں سیاسی تے سماجی جبر نے معاشرے وچ بے حسی دے عمل نوں بہت ودھا دتا اے۔ دلاں دیاں کھیتیاں کلر بن گئیاں نیں۔ ساڈے دیس دی فضا اک جبریہ تے استحصالی طبقیاں دا شکار رہی اے تے اجے وی اوہو عمل جاری ساری اے۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے فنکار جیہناں دیاں چیکاں دبیاں دبیاں سن ہُن اُبھر کے کرلاٹ دی شکل اختیار کر چُکیاں نیں تے تنویر بخاری دی واج ایس کرلاٹ وچ سبھ توں اُچی وکھالی دیندی اے۔

غلام مصطفیٰ بسمل دی غزل پڑھدے ہوئے وی سانوں ایس طرحاں دیاں حیرتاں توں گذرنا پیندا اے۔ حیرت تے سوچ دے کِنے مرحلے آندے نیں تے سانوں ہلون کے لنگھ جاندے نیں:

دوستی سی دوستاں دی ایسراں
جو وی آیا ہتھ وکھا کے ٹر گیا [11]

ڈاکٹر بشیر عابد دی غزل وچ تفکر دا پہلو وی ملدا اے تے جذبیاں دا ہڑ وی ٹھاٹھاں ماردا اے۔ مردہ سماج نوں ویکھ کے اوہناں دا ساہ گھٹدا اے تے اوہ اپنے جذبیاں راہیں بیداری دی لہر پیدا کرن دی کوشش وچ رجھے نظر آندے نیں۔ بیداری دا ایہہ اگھڑواں احساس اوہناں دے شعراں وچ ویکھنے آں:

گراؤ میرا مکان ایپر، گوانڈھیاں دا خیال رکھنا
چراغ ہنجواں دے بال رکھنا، خُشی نہیں تے ملال رکھنا[12]

محمد اقبال نجمی ہوراں پنجابی غزل وچ سماجی روّیاں تے کجھ ایس طرح چانن پایا اے کہ ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں اقبال نجمی دی غزل بارے لکھدے نیں:

''ایس عہد نے ساڈے سماج نوں جتھے ہور لعنتاں عنایت کیتیاں اوہناں وچ اک مکروہ چیز دوغلا پن اے۔ اسیں اک اک چہرے اُتے کئی کئی چہرے سجائے ہوئے نیں۔ جھوٹھی شرافت، دیانت، امانت، ذہانت تے متانت دے ماسکاں دے پچھے تلخ حقیقتاں دے چیچک زدہ چہرے نیں۔ نویں نویں دولت منداں خود ساختہ سماجی، ادبی، سیاسی تے سماجی خداواں نوں معاشرے وچ دوغلی کیفیت نوں اینا رواج دتا کہ حق سچ دی اصل شناخت وی اک مسئلہ بن گئی اے۔ ایس دوغلے پن نوں محمد اقبال نجمی نے تخلیقی سطح اُتے محسوس کیتا اے تے اک فنکار دے حوالے نال دکھ دا اظہار کیتا اے''۔[13]

کد توڑی انج ساڈیاں راساں دوجیاں دے ہتھ رہن گیاں
چکدے رہاں گے قرض کدوں تک اسیں ادھاریاں چھاواں

پینڈیاں نیں ونڈیاں تے ملدیاں نیں کرسیاں
چوراں، رسہ گیراں تھیں ایہہ شہرتاں دا ہن ملاپ[14]

امجد حمید محسن ہوراں دی غزل وچ نویں فکری رویے تے احساس ملدے نیں اوہ لفظاں دی حرمت تے اوہدی معنویت دے جانو نیں۔ اوہناں دی شاعری سماجی حقیقت نگاری، سیاسی شعور تے قدراں دی ٹٹ بھج دا المیہ بیان کردی اے۔

سبھناں پاسے ایہو شور
آدم بن گئے آدم خور[15]

امجد شریف دیاں غزلاں پڑھ کے سانوں ایہہ پتہ چالدا اے پئی اوہناں حیاتی دیاں اوکڑاں نوں پوری طرحاں محسوس کیتا اے۔ امجد شریف دی غزل وچ محبت دا نگھ وی موجود اے تے اوہ شعور وی جھلکارے ماردا اے جیہڑا اوہلے اوہنوں دان کیتا اے اوس غزل ووہٹی نوں زبان

تے بیان دا سہپن وی دتا اے تے نویکلے احساس نال وی سجایا تے شنگاریا اے۔ امجد شریف دی غزل اپنے عہد دی ترجمان اے۔

یاد آیا اے میرے گھر وچ آٹا نہیں
مینوں چھیتی کھیڈ مکانی پے گئی اے [16]

محمد دین فانی ہوراں دے کلام وچ انسانی مسئلیاں بارے بڑے سوہنے وچار رچے ہوئے نیں۔ فانی ہوریں سماجی، معاشی تے معاشرتی مسئلیاں نوں بڑی ڈونگھی نظر نال ویکھدے نیں:

اس وستی دے لوک نہیں سن دے کوک پکار کسے دی
اس مقتل وچ سِر کسے دا تے تلوار کسے دی [17]

یعقوب مومن دی شاعری روایتی اسلوب دی شاعری اے پر اوہ مسائل تے اوہدے ادراک بارے پوری جان کاری رکھدا اے تے شاعری دی تہہ وچ اوہدے احساسات موجود نظر آوندے نیں:

چانن وانگوں چار چفیرے دُکھاں کھنب کھلارے
آکھو موسیٰ طور تے کھڑ کے ارنی فیر پکارے [18]

حسین شاہد ہوراں دی پنجابی شاعری دا مجموعہ ''عشق تے روٹی'' دے ناں نال شائع ہو چکیا اے۔ غلام مصطفےٰ بسمل ہوریں حسین شاہد ہوراں بارے گل کردے ہوئے آکھدے نیں:

''حسین شاہد ہوراں دا عشق قلم تے دوات نال سوچ تے اکھر نال ہر نگاں سولی تے چمن نال اے۔ بدیس وچ رہ کے وی اوہ اپنی رہتل، تہذیب تے وسیب دے طور طریقیاں نوں نہیں بھلے سگوں ایس دوری نے اپنی تہذیب نال عشق کرن تے مجبور کر دتا''۔ [19]

سپاں ہتھ خزانے آون چوراں ہتھ نیاں
بھکھی مرے خدائی ایتھے ویہندا رہوے خدا [20]

اکبر حمیدی نے علامہ یعقوب انور ہوراں دی تحریک تے پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا۔ اوہناں نے غزل تے نظم ہر دو اصناف وچ لکھیا کیوں جے اردو دے وچ اوہناں دا قلم رواں سی ایس لئی جدوں اوہ پنجابی ول پرتے تے آغاز وچ ای اوہناں نے جیہڑا ادب رچیا اوہدے وچ

فن تے خیال دی پختگی پیدا ہو چکی سی۔اوہناں دے خیالاں دا گھوڑا کیویں دوڑ دا اے اندازہ کرو:

کھوتا گھوڑا اِکو جویں مرضی ہکو
اسیں وکھرے وکھرے ظالم سارے اکو (21)

ڈاکٹر عادل صدیقی ہوراں دیاں غزلاں وچ جیندے جاگدے انساناں دے رویے اوہناں دے اندر پائی جان والی نفرت ،فریب کاری، کھچر اپن تے جھوٹھ سبھ دا ذکر مِلدا اے۔ ایس دھرتی تے دوسریاں دے دُکھ درد،خشیاں،غمیاں وچ شامل ہون والی ساڈی پُرانی سچی ریت نوں چھڈ کے انسان نے اپنے اُتے خودغرضی تے منافقت دا خول چڑھالیا اے۔دوسریاں دی مجبوری تے پریشانی توں فیدہ چکنا عام ہوگیا اے۔کوئی کسے دے دکھ درد دا اپاء نہیں کردا سگوں دوسریاں دیاں مشکلاں تے اوکڑاں اندر اضافہ کردا اے۔اوہ سانوں ایس طرح دے منفی رویاں دے مالک انساناں دی پچھان کراندے نیں:

میرے درداں دا کوئی نہیں جانو
یار ہمدرد میرے اکثر نیں
جھوٹھ، نفرت، فریب، مکاری
اکو بندے چ سبھ چلتر نیں
ایہہ وے پہچان کھچرے لوکاں دی
موم اتوں تے وچوں پتھر نیں (22)

علی محمد ملوک ہوراں دیاں غزلاں وچ سماج دے جیندے جاگدے کرداراں دیاں گلاں نیں ۔ اوہناں دے رویے اوہناں دیاں تکلیفاں خودغرضیاں ، سانجھاں، رشتیاں،خشیاں،سکھاں ، دکھاں،سدھراں ، خواہشاں، ریت رواجاں ہر رشتے نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ہر رویے نوں وکھ رکھ کے اوہدے اُتے چانن پایا گیا اے۔ملوک ہوراں اوہناں گلاں نوں بڑے فنکارانہ انداز وچ پیش کیتا اے۔

اُس بنگلے دے متھے اُتے ساڈا کِتے وی ناں نہیں آیا
ساری عمراں جس بنگلے دا گارا اٹاں ڈھوندے رہے آں (23)

ساڈی پنجابی غزل اندر معاشرے دیاں منفی قدراں تے بھرویں تنقید موجوداے سماج اندر لوکائی دے منفی رویے تے اوہنان نال ہون والا سماجی گھاٹا شاعراں ادیباں دے حساس

ذہناں تے بڑا محسوس کیتا اے تے اوہدی نندیا کیتی اے علی محمد ملوک ہوراں دیاں غزلاں اندر ایہہ چیز بڑی اگھڑویں اے اوہ آکھدے نیں:

گھر گھر کنے ہین پواڑے دھرتی تے
میں لیکاں کس کس دے ہاڑے دھرتی تے
زرداراں نے چن تے پینگھاں پا لئیاں
رہ گئے میرے ورگے ماڑے دھرتی تے
منصف جے کر دلوں بجانوں عدل کرے
بندہ کسے دا ککھ نہ ساڑے دھرتی تے (24)

نور ملک دا نظماں غزلاں دا مجموعہ ''ریتلے پینڈے'' پنجابی شاعری دی اک اجہی لکھت اے جہدے وچ تھاں تھاں تے عمرانی شعور جھلکارے ماردا اے۔

اجو کے زمانے دے تضادات تے مسئلیاں نوں جس باریکی دے نال چھویا گیا اے۔ نور ملک ہوراں دا اک اچھوتا کارنامہ اے۔ اوہ آکھدے نیں:

اندر اندر کاہنوں بلیے دکھاں دی پنڈ چا کے چلیئے
دیسوں ہو کے نت پردیس سدھراں نال وچھوڑے جھلیئے
پی پی موہرے ڈنگ لنگھایئے ریت وجود نوں مڑ مڑ ٹھلیے (25)

اختر اک باشعور فنکار سی پر سوچ وچار دے رحجان نے اوہناں دے علمی، ادبی تے اجتماعی مسئلیاں نوں ڈونگھیائی نال سمجھن دی صلاحیت نکھاردتی ہوئی سی۔

اوہناں دی شاعری وچ اسیں حیاتی دے بہت سارے مسئلیاں نوں غزل دا موضوع بن دیاں ویکھ سکنے آں۔ ایہدے وچ اک عام مزدور دی تلخ زندگی نوں وی موضوع بنایا گیا اے۔ تے رُومانی جذبیاں دی گل وی کیتی گئی اے۔ غلامی دیاں زنجیراں توں آزاد ہون دی تحریک وی دتی گئی اے۔ تے سماجی اصلاح ول وی توجہ دلائی گئی اے۔

میں ساں دل دا سادہ مرادہ دھوکھے دتے مہکاں نے
پھلاں پچھے لکیاں کنڈیاں ہتھوں ہتھ پچھوایا اے (26)

شوکمار بٹالوی پنجابی زبان دا اک وڈا شاعر اے پروڈھی شاعری دے موضع بارے یاں روپ بارے کدے کوئی پکی ٹھکی گل نیں کیتی جاسکدی۔ اوہناں دی غزل دا شعر ویکھو:

جاچ مینوں آ گئی غم کھان دی
ہولی ہولی رو کے جی پرچان دی
نہ کرو شِو دی اُداسی دا علاج
رون دی مرضی ہے اج بے ایمان دی (27)

نذیر چودھری، ہوریں فطرتاً شاعر طبع نیں۔ کالے شاہ ہنیرے مکان واسطے شاعری دا راہ اپنایا اوہدیاں غزلاں تجربیاں تے مشاہدیاں دیاں جیوندیاں جاگدیاں تصویراں نیں:

آپس دے وچ خلق محبت ، پیار ودھاؤ سجنو
صلح صفائی نال ہمیشہ گل مکاؤ سجنو (28)

چپ دے موسم، دا شاعر طفیل خلش اپنے وسیب توں چنگی طرح جانو اے نہ صرف اپنے وسیب نوں پچھان دا بلکہ آل دوآلے دا شعور وی رکھدا اے تے اپنے ارد گرد چلن والیاں کالیاں ہنیریاں دا احساس وی رکھدا اے، ایہو پچھان، شعور تے احساس جدوں شعراں اندر ڈھلدا اے تے ، دُکھ درد، کرب تے اُداسی دی آواز بن جاندا اے

ایہہ دور بدلے ایہہ تخت بدلے ایہہ تاج بدلے
کوئی تے آوے جو ایس ہنیرے دا راج بدلے
اساں نوں آوندے جاندے موسم وی کرب دتے
ایہہ سوچیئے کنج موسماں دا مزاج بدلے (29)

ساڈے پنجابی شاعراں دے بھنڈار وچوں اجیہے فنکار جیہناں نے زیادہ اصناف سخن وچ طبع آزمائی کیتی رؤف شیخ جی دا وی اوہناں خوش بختاں وچ شمار ہونداا ے۔ اوہناں جیہڑے خیال نوں وی اپنے اظہار واسطے چنیا اوہدے نال انصاف کیتا ایتھے اوہناں دی غزل دا ایہہ ٹکڑا ملاحظہ کرو کہ اوہناں نے انسانی تھڑاں نوں کس ول چج دے نال بیان کیتا اے:

اوہدی شوبھا ہیریاں ورگی اوہدا بھرم انمول
اوہدے ورگا دوجا کوئی نہیں اپنا گھر جس کول
اپنے گھر دے ہوندیاں کوئی وی ہوندا نہیں محتاج
اپنا گھر سکھاں دا گہنا عزت نفع وہاج
اپنا گھر آساں دی جنت جس وچ پیار دا راج

لوک رؤف نوں شاعر آکھن اوہ ویلے دی واج [30]

انور ملک دی جیون چکی چوں انسانی رشتیاں دی کتھا ویکھنے آں پئی اوہناں کِنے سوہنے تے نویکلے ڈھنگ نال ایہناں گلاں نوں بیان کیتا اے جیہڑیاں ساڈے معاشرے وچ پنگریاں نیں تے جیہناں نوں اسیں اپنا کے آپ ای دکھی ہو گئے آں۔

دنیا دے وچ سچا رشتہ ہے سی بھین بھراواں دا
اوہنوں جھوٹھا کر چھڈیا ہُن ورتے ملیاں تھاواں نے [31]

ساقی گجراتی دی غزل وچ چناب دی روانی وی موجود اے تے فکری فنی ڈونگھیائی وی۔ کجھ شعراں دی ونگی ویکھنے آں جہدے وچ ساقی گجراتی ہوراں معاشرے دی دورخی دی تصویر بڑے سوہنے ڈھنگ نال وکھائی اے:

دو رنگے لوکاں دے وارے وارے جاواں
سائی کتھے لاون، دین ودھائی کتھے [32]

زاہد ہما دی شاعری وچ ذات تے صفات دے ایہہ سوہنے من موہنے جھلکارے ویکھنے آں:

کون آیا اے مقتل دے وچ جہدے استقبال لئی
خوشیاں دے نال ہور وی چمکن لگ پئے مونہہ تلواراں دے [33]

پنجابی دے سرائیکی لہجے دے شاعر ممتاز حیدر ڈاہر نیں۔ ایس نویکلے فنکار دے جدید اسلوب نال پرچے کجھ شعر ویکھو:

ہوا دے رستے تے دیوار نہ اساری کر
توں کاغذیں تے روندی شکل نہ اتاری کر
میں اپنے تن تے اسردا صلیب نہیں پُج گیاں
میڈی سزا دا پیا حکم کوئی جاری کر [34]

رمضان شاکر ہوریں دیس پنجاب تے پورے ملک وچ ہون والیاں بے انصافیاں، کمیاں بیشیاں، مالی تے معاشی، اقتصادی دھرو کرن والیاں دی گل کردے نیں۔ انسانی خودغرضی دھاندلی آپا دھاپی، لٹ کھسٹ، بے رحمی تے ہور سماجی برائیاں بارے اپنے خیالات دا اظہار کردے نیں۔ آئے دن ملک تے مارشل لاء دے پیرے لگ جاندے نیں تے شاعر دا دردمند احساس ایس حوالے نال آکھدا اے:

میرے گھر دا قصہ میتھوں نہ پچھو تے چنگا اے
اوہو گھر دا ویری ہویا جنہوں وی رکھوالا رکھیا[35]

بشریٰ اعجاز دیاں نظماں تے غزلاں وچ فکر تے فلسفے دا ملاپ وی بڑے چجویں انداز نال ہویا ایہناں دے شعراں وچ سادگی تے موسیقیت پائی جاندی اے تے اکھراں دی ورتوں دا وی خیال رکھیا گیا اے:

ننگے پنڈے بھکھ تے فاقے
وستی وچ آئے سناٹے[36]

کوثر صدیقی ہوراں دی اڈ یک ساڈی معاشرتی حیاتی دی سرشت اے۔ خبر نہیں اے کوئی صفت اے یا کوئی دُکھ دی گل، حیاتی نوں گزارن دا کوئی طریقہ اے یا کیہ اے؟ کوثر صدیقی دی شاعری معاشرتی بے اطمینانی تے بے چینی دی شاعری اے اوہناں دی شاعری بارے اک اُگھے سوجھوان، شفقت تنویر مرزا ہوراں دے خیالات کجھ اِنج نیں:

''کوثر صدیقی دا ایہہ مجموعہ وی اپنے اصلے، اپنے خون خمیر، اچیائی تے اپنے ادبی ورثے ول پرتن دا اک اُچیچا مہاڑ اے تے ساڈے جہے ان پڑھاں واسطے ایہہ کوئی نکی گل نہیں۔''[37]

ایتھے ونگی لئی اوہناں دی غزل دے شعر ملاحظہ کرو:

دُھپاں دے وچ پینڈے کرنا لیکھ ساڈے وچ لکھیا
دل جھلا ریتاں دے وچ وی ٹھنڈا چشمہ تاڑے
نکے نکے بالاں نوں پرچاون لئی ماں، جھوٹھی
کدی کدی تے چلھے اتے خالی ہانڈی چاڑھے[38]

پروفیسر عارف عبدالمتین ساڈی پنجابی شاعری دا اک انتہائی معتبر حوالہ اے۔ ذہنی انتشار، آپا دھاپی، مفاد پرستی، ابن الوقتی تے خودغرضی نے انساناں دے ایس جنگل وچ بندے نوں کلا کر دتا اے۔ عارف عبدالمتین ہوراں دیاں نظماں دے معاشرے ٹٹ بھج تے اکلاپے دے مارے بندیاں دیاں کہانیاں نیں۔ عارف عبدالمتین ہوریں اک سچے، دیانتدار تے پیار کرن والے شاعر نیں۔ اوہناں دے شعری مجموعہ ''اکلاپے دا مسافر'' دیاں چوکھیاں نظماں اج دے انسان دی بے بسی، اوہدے اکلاپے دا منظر پیش کر دیاں نیں تے ایہہ احساس تنہائی، سماجی رویاں دے ردعمل

دے طور تے شعراں وچ ڈھل جاندی اے جدوں اک بندہ کسے دوجے بندے دی گل تے کن نہیں دھردا تے اوہ مایوسی دا شکار ہو جاندا اے۔ عارف ہوراں دے کلام وچ تنہائی دے پرچھاویں تے موجود نیں پر اوہ مایوسی دا شکار نہیں ہوندے تے فیر اوہ ایہہ آکھ اُٹھدے نیں:

جھوٹھے بول نہ بولے، دتے ہیرے موتی چھڈ
پتھر کھادے فیر وی کڈھی مونہوں سچی گل (39)

اپنے سماج دی ناہمواری تے کسمپرسی تے بے چارگی نوں ویکھ کے اوہناں دا دم گھٹن محسوس کردا اے تے ایہہ خیال اوہناں نوں اس قدر پریشان کن حد تے لے جاندا اے کہ اوہ ایہہ آکھن تے مجبور ہو جاندے نیں:

میں اوہ وستی کدے نہیں ویکھی عارف رسدی وسدی
جس وچ چیزاں مہنگیاں ہوون، بندے ہون سستے (40)

ساڈا اپنا عہد خیر تے شر دیاں قدراں دے بحران دا عہد اے۔ ایہناں قدراں دیاں نمائندہ طاقتاں دی آپو وچ کھچ تان حیاتی تے موت دا بڑا دل ہلا دین والا منظر پیش کردی اے۔ دھرتی دے چار چوفیرے نظراں گھمایئے تے سانوں تھاں تھاں انسان ایس خونی معرکے وچ رُجھے ہوئے دکھائی دیندے نیں۔ ایہہ ٹھیک اے پئی مجموعی صورتحال خیر دیاں قدراں دے حق وچ نظر آوندی اے پر فیصلے دی گھڑی حالی نہیں پجی۔ بحرانی کیفیت ایس دور دی اٹل حقیقت اے تے ایس نمائندگی دا فخر ساڈے دور دے بہت گھٹ فنکاراں نوں حاصل اے تے یونس احقر ایہناں گنتی دے فنکاراں وچ سرفہرست نیں۔ ساڈی معاشرتی قدراں دی ٹٹ بھج نوں شاعر کنج محسوس کردا اے، اوہدا اپنا اک نویکلا انداز ویکھو:

کل جس سر دے بنوں اتے بھانڈے سن تن چار
اج اوہ سِر سہار نہیں سکدا گُٹھ چُنی دا بھار (41)

سادھاں ہتھوں کھیسے خالی ہو جاندے نیں راہیاں دے
مفت دیاں رسوائیاں دے لئی چوراں رستے ملے نیں (42)

جوگی جہلمی انسان دوستی دا ایہہ جھنڈا چک جیہڑا شاعری دی دنیا وچ تخلص تے جوگی کردا ای اے پر اوہدی شاعری پڑھیاں لگدا اے کہ ایہنے کسے کولوں واقعی جوگ وی لئی اے۔ اوہدے

ای بل بوتے تے لوکاں وچکار پیار محبت تے رواداری دے بیج بور ہیا اے:

انبر سانجھا دھرتی سانجھی سانجھے نیں ایہہ سارے لوک
کیوں نہیں گل گلوکڑی پاندے کیڑے نے مت مارے لوک[43]

سید یٰسین قدرت ہوراں غزلاں دا مجموعہ دکھاں درداں نال بھری ہوئی ون سونے پھلاں دی اک پرات اے بے درد زمانے دے ہتھوں ستائے ہوئے انسان دی تے معاشرے دی داستان اے:

رہ گیا جد اسماناں تے ٹاواں ٹاواں تارا
اس ویلے تک جاگ رہیا ساں میں درداں دا مارا
سبز گھڑی دی آس تے کاہنوں دل شاداب بنایئے
ظلم دے زہری ناگ تے جد تک چل سکے نہ چارا
کون ہووے اس شہر وچ جیہڑا واء دُکھاں دی ڈکے
گل دے موڑ تے کل بیٹھا سی سوچدا اک دُکھیارا[44]

''کنڈیالے پینڈے'' رمضان شاکر دیاں غزلاں دا مجموعہ اے۔ ایہناں غزلاں وچ جتھے عشق تے پیار دا سدا ملدا اے اوہدے نال نال دیس دے وچ ہون والیاں اقتصادی، مالی، عدالتی تے سیاسی کمیاں بیشیاں نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ اوہ کدھرے کدھرے بے ساختہ ایہناں برائیاں دی نشاندہی کردیاں ہویاں انسانی خودغرضی، آپو دھاپی، بے رحمی تے ہور سماجی برائیاں بارے وی اپنے جذبات دا اظہار کردے نیں۔ ایہہ شعر ویکھو:

دنیا ہور دی ہور سجن ٹھگ تے منصف چور
بٹ بٹ ویکھن پئے مسکین لٹن والے پاون شور
ڈاڈھے موجاں مانن ماڑے دا نہ چلے زور[45]

شوکت علی قمر ہوراں نے اپنے شعری سفر دا آغاز ''رب دا جانی'' نعتیہ مجموعے توں کیتا۔ چنگے کم توں شروع ہون تے ستے خیراں ہوندیاں نیں۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں نے ڈھیر سارا شعری ورثہ پنجابی دی جھولی وچ پایا اے اوہناں دا بھرواں حوالہ بھاویں نعت دا بن دا اے پر نظم تے غزل وچ وی اوہناں نے ودھیرا حصہ پایا اے:

جھوٹھے جگ دے جھوٹھے بندے، جھوٹھے بانے پاندے نیں
انساناں نوں لٹن والے ''وڈے'' لوک کہاندے نیں

میرے دیس دیو شدادو، قارونو تے فرعونو
لکھاں بندے جبر تے بھکھ دے ہتھوں پئے کرلاندے نیں
ایہناں نوں کیہ کچیاں کوٹھیاں تے دکھی انساناں نال
کاراں دے وچ دھوڑ اُڈاندے کولوں دی لنگھ جاندے نیں (46)

منزلاں، یاداں تے لمیاں اڈاریاں دے شاعر رشید انور اک حقیقت پسند شاعر نیں۔ حیاتی نوں اوہناں نیڑے ہُر تکیا اُنجے دا اُنجے لوکاں سامنے پیش کردتا۔ اپنے سامنے دیاں حقیقتاں توں اَکھاں نہیں چُرائیاں سماج وچ بے حسّی افراتفری تے نفسانفسی دے نال طبقاتی اونچ نیچ تے سماجی بے انصافی نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اوہ اپنے اسلوب دے اک نمائندہ شاعر نیں:

دھوکھے کھانے ایس دی فطرت ہس کے ایہہ دُکھ سہندا
ایس دی قیمت لکھ کروڑاں رب ایہدے وچ رہندا (47)

کیہ دساں میں کیہڑی گلوں جتی بازی ہار گیا
جیہنوں جیہنوں منصف پایا اوہو مینوں چار گیا (48)

ماجد صدیقی اوس نسل نال تعلق رکھدے نیں جیہڑی قیام پاکستان توں دس پندرہ ورھے بعد جوان ہوئی اوس نسل دے کجھ ارمان سن کجھ سدھراں سن وطن دی محبت تے اوہدے پیار دے ڈوھنگے احساس دلاں تے ذہناں وچ بھرے ہوئے سن پر جدوں پاکستان اندر سیاسی، معاشی تے سماجی بے انصافیاں تے بد حالیاں تے افراتفریاں شروع ہوگئیاں تے ایہہ نسل ناراض ہوگئی۔ ایسے دُکھ تے کرب دا اظہار ماجد دی شاعری وچ لبھدا اے:

دکھ دی رات پہاڑ جیہی اوہدی تاہنگھ اجاڑ جیہی
گری سی کجھ ہاڑ جیہی جو کونہ وی بھالیا

اٹھ اٹھ چیکاں ماریاں رو رو منگے دکھ
آپی آپ چبا لئے پھلاں ورگے سُکھ (49)

عبداللہ شاکر ہوراں دی کتاب دا سرناواں ای دس پارہیا اے کہ عبداللہ شاکر اپنی شاعری راہیں قوم نوں انقلاب دا سدا دینا چاہندے نیں اوہناں دے نیڑے اسلامی قدرں دی

پالنساری وچ ملک وملت دے لئی سود مند اے دوجے نمبر تے اوہ عملی طور تے انقلاب لیانا چاہندے نیں۔ شاعر نے بڑے دوٹوک تے کھرے لہجے وچ اپنی شاعری وچ انقلاب دا سندیسہ دتا اے۔ اوہناں دے شعری نمونے ویکھو:

جتھے وی قدم ٹکایا اے رشوت دی پینڈی جلّی اے
ہر وڈے چھوٹے افسر دی رشوت نے کرسی ملی اے
رشوت دا شاہ جد چڑھدا اے پھر پے جاندی تھرتھلی اے
اک فوج توں اوہ کم ہوندا نہیں جو رشوت کردی کلّی اے

میں اتا نہہ تے بیٹھاں کیہ ویکھاں؟ اُتلے وی لگے تھلے نیں
اوہ تھلے کھلے مارن پئے پر اُتوں کھاندے کھلے نیں[50]

ہاجرہ مشکور ہوراں دی شاعری وچ مطالعے توں زیادہ مشاہدے دا ہتھ نظر آوندا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ سنگیاں نالوں وچھڑ جان داغم وی نظر آندا اے تے گھر دے سماجی مسئلیاں نوں وی چھوہیا اے:

میں دکھاں والی کیہ بولاں میں درداں ماری کیہ آکھاں
تقدیر نے بنھیا ہویا اے وچ قید وچاری کیہ آکھاں [51]

منشی لطیف گجراتی دُکھیارے انساناں دے زخماں دا اپنی شاعری دے ذریعے علاج کردا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ قدیم تے جدید دونویں رنگ نظر آوندے نیں، انج لگدا اے اوہناں داعلم تے مشاہدہ اینا زیادہ سی کہ اوہناں نے معاشرے دے تمام طبقیاں دا اپنی شاعری راہیں احاطہ کیتا اے:

لکھ لعنت اس زرداری نوں رنج رہن جے دل غریباں دے
ایہو جیہے ویلے دنیا تے کد ملدے نال نصیباں دے

شادی غمی دے رسم و رواج بھیڑے سارا لٹ گئے نے مال تیرا
وڈوں ہوئے شریکاں دے وچ میری رہوے ایس دے ول خیال تیرا
واہ واہ لین لئی اک برادری دی قرضے بُن لیا اے وال وال تیرا

ایہہ وڈیاں تیریاں غفلتاں نے ایہہ تیریاں سخت نادانیاں نے
ایس اک جھٹ دی واہ واہ پچھے عمر بھر ٹھوکراں کھانیاں نے[52]

''تیجی اکھ دا سفنا'' تے تریل دا سیک دے لکھاری بیرا جی ساڈی پنجابی شاعری وچ اک انملا وادھا نیں غزلاں لکھدے نیں تے اپنیاں غزلاں وچ معاشرے دے سبھناں پکھاں تے نظر رکھدے نیں:

تھوڑ دلے کم ہمتے راہ وچ تھک جاندے
دُھپاں دھوڑاں جر کے میوے پک جاندے
اک دوجے توں پہلاں اوہلے رکھدے نیں
اک دوجے کول اوڑک سب کجھ بک جاندے[53]

خوشی محمد نثار، ہوریں غزل دے شاعر نیں اوہناں دیاں غزلاں وچ معاشرتی روگاں دی بڑی باریک بینی نال نشاندہی کیتی گئی اے۔ بے جا خواہشاں تے سدھراں دی سولی ٹنگے غرضاں دے مارے لوکاں نوں بے نقاب کیتا گیا اے:

توں جھلا تے کملا کرنا ئیں گلاں جس کردار دیاں
رزق حرام مُکا چھڈیاں سبھ نسلاں اوس معیار دیاں
پیج کے موجاں مانی جاندے ویلے دے شیطان بڑے
ہر سچے تے ستھرے دل تے کردا ظلم جہان بڑے

غرضاں لیرو لیر چا کیتی پگڑی انکھ تے غیرت والی
سر توں لاہ کے سُٹ بیٹھے آں فیر اوہ پگ بنھوائے کون[54]

ظہور حسین ظہور ہوراں دا شعری مقام بڑا اچا ہے اوہناں نے پنجابی ادب باغ وچ تھوڑے چر وچ بہت زیادہ پھل کھڑائے نیں تے اوہناں دی خوشبواں دے ملے لوکاں تک پہنچ رہے نیں اوہناں دے ایہہ شعر ویکھو:

لیکھاں دیاں دھپاں کدے چھاواں لٹ لیا اے
تلیاں نوں سولاں والے راہواں لٹ لیا اے
غیراں اُتے کاہدا گلہ غیر فیر غیر نیں

ایتھے تاں بھراواں نوں بھراواں لٹ لیا اے
اس دنیا تے اپنے بندے نیں موئے حیواناں ہتھوں
جنا ایتھے انساناں دا لہو وگیا انساناں ہتھوں [55]

محمد حنیف حنفی ہوراں نوں زبان وبیان تے خاصا عبور حاصل اے جذبہ بے لوث، سچا تے پاک اے اوہناں دی اکھ زمانے دے کوجاں تے تکھی نظر رکھدی ہے اوہناں دے شعر ویکھو:

دردی دل دریا تھیں بہوں ڈوہنگھا، بناں دردمنداں جانے ہور کیہڑا
بنیا ہر کوئی ایتھے شاہد پھیردا ''چور شاہد توں پچھدا چور کہڑا''
جس مور چکور نوں ویکھیا نیں اوس خبر کیہہ مور چکور کیہڑا
حنفی پتہ کرتوتاں تھیں چل جاندا بازکاں کیہڑا بھونڈا بھور کیہڑا[56]

''مشتاق چغتائی دے کول اخلاقی شعور دا بڑا بھرواں اظہار ملدا اے۔قیام پاکستان دے ویلے قوم نے بے پناہ قربانیاں دتیاں پر جدوں پاکستان بن گیا تے ایہدا حال دن بدن وگڑدا گیا ایس کمی نوں ہر کوئی محسوس کردا اے پر شاعر کیوں جے زیادہ حساس ہونداا ے اوہ کنج محسوس کرداا ے تسیں ویکھو:

جد دی سانوں آزادی لبھی چین نہ رہیا باقی
سُکھ دے جیہڑے سنہڑے دیندے کتھے نیں اوہ ساتھی
پیراں تھلے عزت رولے آزادی دا ایہہ ہاتھی
اسیراں وانگوں حال اے ساڈا پھڑ کے کیہ ہن پھاتھی
چار چوفیرے ویری نیں تے کلّی ایہہ اک جان ایں
ایہہ ہور پاکستان اے کہ اوہو پاکستان اے
جیہدے پچھے مرگیا کوئی لکھاں مسلمان اے[57]

''گلشن صدیق'' تے نین ترپلئے دے شاعر چودھری محمد صدیق نے اپنی شاعری وچ مختلف رنگاں دے پھل کھڑائے نیں۔اوہناں دی شاعری پڑھ کے بندے لئی عملی طور تے زندہ رہن دی چنگی مت لبھدی اے۔کجھ شعر نمونے دے ویکھو:

گلہ نہ کریئے کسے دے اُتے پت اپنی ہے لہندی

ککڑی ماڑی اپنی انڈے گھر دوجے دے دیندی
بھیڑی رن دی شادی کولوں رہن کوارا چنگا
بُری اولاد دے ہونے کولوں اولاد خسارہ چنگا
اوکھے ویلے کم جو آوے یار ہوندا اوہ چنگا
جان جائے پر آن نہ جائے اقرار ہوندا اوہو چنگا (58)

پنجابی غزل دے امام مرحوم پیر فضل حسین گجراتی ہوراں نے انور مسعود ہوراں نوں اک مہان شاعر دا سرٹیفکیٹ اپنے چند شعراں راہیں پیش کیتا۔ انور مسعود ہوراں نے اوہناں شعراں نوں تبرک دے طور تے اپنی کتاب ''میلہ اکھیاں دا'' دے آغاز وچ رکھیا اے۔ کیوں جے پیر ہوریں اک وڈے شاعر تے وڈے انسان وی سن۔ خورے کیہ گل اے کہ اوہناں نال اک روحانی جہی عقیدت تے وابستگی ہمیشہ محسوس ہوندی اے۔ پیر ہوراں دے سند دے طور تے لکھے ہوئے شعراں وچوں اک شعر توں اسیں اپنی ایس بحث دا آغاز کراں گے۔

کھولن واسطے اکھ معاشرے دی سوہنے لکھدا شعر اشعار انور
رنگ طنز مزاح دا چاڑھ کے تے جاندا اے چوبھ مٹھے مٹھے خار انور (59)

انور مسعود ہوراں نے غزلاں وی لکھیاں تے نظماں وی۔ عرف عام وچ تے ایہہ ای آکھیا جائے گا پر حقیقت وچ گل کجھ انج محسوس ہوندی اے کہ اوہناں نے شاید ایہہ سارا کجھ قصداً نہیں کیتا اوہناں کولوں ایہہ کروایا گیا اے:

ہووے پئی تقصیر کِسے دی، دُکھ پیا کوئی جَردائے
بُھل چُک ہوندی اکھیاں کولوں، دِل جُرمانے بھردائے
چین کِسے تھاں لَین نہ دیوے چنگا چیتر چڑھیائے
دُھپے چنگاں مارن لگدائے چھانویں جتھ ٹھردائے
ملک عدم توں ننگے پنڈے آوَندائے ایس جہانے
بندہ اِک کفن دی خاطر کِنّا پینڈا کردائے
خبر کوئی اخباراں وِچ نہیں اُس دے بارے ویکھی
نہیں معلوم گوانڈھی میرا جیوندائے یا مردائے
منیاں میں اِخلاص جیہی ہُن سَستی چیز نہ کوئی

شاماں تیک میں اپنا سایہ اپنے نال دھریکاں(60)

ایہناں سارے شاعراں دی غزل وچ سانوں اجتماعی طور تے انسانی رویاں دے اوہ روپ رنگ ملدے نیں جیہڑے ساڈے سماجی ورتا دی دس پاندے نیں۔ ساڈی پنجابی غزل وچ معاشی، سیاسی، اخلاقی تے تہذیبی رویاں تے مسئلیاں دی نشاندہی بڑے ای نویکلے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔ ساڈے وسیب دے اعصاب توڑ مسئلیاں نوں شاعراں اپنی راہیں جذباتی انداز وچ لوکائی تک پہنچایا اے تے ایہہ متاثر کن گلاں ایسے لئی ای اپنے وجودنوں تسلیم کران وچ کامیاب ہوئیاں نیں پئی ایہہ لوکائی دی اپنی ای گل سی۔ معاشرے دا کمزور طبقہ معصوم چڑیاں وانگ اے جیہناں تے ایتھوں دا جاگیردارانہ تے سرمایادارانہ سماج کالے کاواں وانگوں جھپٹدا تے اوہناں دا استحصال کردا وکھالی دیندا اے۔ پنجابی غزل دا لہجہ بڑا توانا اے۔ ایہدے وچ جذبیاں دی سچائی، احساس دی شدت، اظہار دی تازگی ایہہ سارے ورتارے بڑے ای نویکلے رنگ وچ سامنے آندے نیں۔ ساڈی اج دی غزل اپنے عہد تے ساڈی ذات دے آشوب دی نمائندگی کردی اے ایہدے وچ سانوں ساڈی سماجی، ادبی تے سیاسی تاریخ مرتب ہوئی ملدی اے۔ پنجاب دے پنج دریاواں دی فضا وچوں رچی ہوئی ساڈی پنجابی غزل جبر دی ہر طاقت دے خلاف مزاحمت کردی نظر آندی اے۔ ایہہ مزاحمتی رویہ سانوں سارے شاعراں وچ ملدا اے کتے ایہہ دبیا دبیا اے پر کِتے ایہہ بڑا کھل کھلا کے سامنے آندا اے۔ غزل حالانکہ ایس کھلی گل دی متحمل نہیں ہوسکدی کیوں جے غزل دا اپنا آہنگ اے اوہ غزل ای رَہنی چاہیدی اے نعرہ نہیں بننی چاہیدی پر غزل گو شاعراں اپنی ریاضت تے اپنے پختہ شعور پاروں ایہدے وچ اوہ گلاں وی کر دتیاں نیں جیہڑیاں سانوں عموماً نظم وچ وکھالی دیندیاں نیں یا نظم ای اوہناں دی متحمل ہوسکدی اے پر اسیں ویکھنے آں کہ غزل دے کئی شعر اپنے اندر اینی ڈونگھیائی رکھدے نیں پئی اوہ گل پوری نظم لکھ کے وی شاعر بیان کرن وچ کامیاب نہیں ہوئے جیہڑے غزل دے شاعر نے اک شعر وچ اوہدے نال چوکھی طاقت نال کردتی اے۔ اج دی غزل سچ دی ریت نوں لے کے ٹُردی رہی اے۔ ایہدے وچ اک امید، اک روشنی، ہمت، اُدم تے جذبیاں دی واشنا ملدی اے۔ ایہدے وچ سوچاں دی امنگ وی اے تے سماجی شعور دے جھلکارے وی ملدے نیں۔

حوالے

1۔ اسلم رانا: نوک پلک؛ ضیائے ادب، لاہور، 1981ء ص25

2۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر: ادب کا تنقیدی مطالعہ؛ میری لائبریری، لاہور، 1964ء ص58

3۔ پیر فضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ عزیز بک ڈپو، لاہور، س ن، ص36، 51، 79

4۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پاٹے گلمے؛ مجلس فکر و نظر، گوجرانوالہ، 1968ء ص46

5۔ عبدالمجید بھٹی: اک تارا؛ آئینہ ادب، لاہور، س ن، ص31

6۔ غلام یعقوب انور: چن دی کھاری؛ بزم وفا، گوجرانولہ، 1975ء ص25

7۔ عبداللہ یاسین: اوہلا؛ پنجند اکیڈمی، لاہور، 1989ء ص36

8۔ منظور وزیرآبادی: ویلے ہتھ نیاں؛ پنجاب رنگ، لاہور، 1978ء ص77

9۔ امین اقبال: سولاں سر سرداری؛ پنجابی ادب، گوجرانولہ، 1999ء ص112

10۔ تنویر بخاری: بجھی عشق دی اگ نوں وانگی؛ ادارہ پنجابی لکھاریاں شاہدرہ، لاہور، 1985ء ص92

11۔ غلام مصطفٰے بسمل: بیلا پیڑاں دا؛ پنجند اکیڈمی، لاہور، 1980ء ص62

12۔ بشیر عابد: چیتر ہولی؛ مصباح ادب اکیڈمی، گوجرانوالہ، 2000ء ص24

13۔ محمد اقبال نجمی: تن وستی وچ درد بلاواں؛ فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ، 1984ء ص17

14۔ محمد اقبال نجمی: تن وستی وچ درد بلاواں؛ ص18

15۔ امجد حمید محسن: گواچے سفنے؛ فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ، 1987ء ص74

16۔ امجد شریف: ہوکے بھر دیاں سدھراں؛ فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ، س ن، ص18

17۔ محمد دین فانی: چنگ چواتی؛ فانی سنٹر، گوجرانوالہ، 1986ء ص47

18۔ یعقوب مومن: گھجیاں پیڑاں؛ گوجرانوالہ، فروغ ادب اکیڈمی 1987ء ص12

19۔ غلام مصطفٰے بسمل: پنجابی غزلاں دا ارتقا؛ ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور، 1996ء ص44

20۔ حسین شاہد: عشق تے روٹی؛ پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، س ن ص25، 26

21۔ اکبر حمیدی: پکی غزل پنجاب؛ القلم دارالاشاعت، اسلام آباد، 1996ء ص80، 108

22۔ عادل صدیقی، ڈاکٹر: بند اکھیاں وچ منظر؛ پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، دوجی وار 2006ء ص23، 24، 27، 56

23۔ علی محمد ملوک: ساہواں وردسمندر رُپنیا؛ لالہ اکیڈمی، بورے والا،1994ء ص 37

24۔ ایضاً ص50

25۔ نور ملک: ریتلے پینڈے؛ پنجند اکیڈمی لاہور، 1999ء ص 28،40،41،84

26۔ اختر کاشمیری: بولدا پتھر؛ پنجابی ادبی پر ہیا، لاہور، س ن ص43،44،57،51،46

27۔ شوکمار بٹالوی: شرینہ دے پھل؛ ادم پبلشرز، لاہور، 1992ء ص14

28۔ نذیر چودھری: چانن دا کھڑکار؛ مکتبہ پنجابی ادب، لاہور، 1970ء ص44،104

29۔ طفیل خلش: چپ دا موسم؛ ادارہ پنجاب رنگ، لاہور، 1990ء ص30

30۔ رؤف شیخ: فجراں؛ ادارہ پنجاب رنگ، لاہور، 1994 ص22

31۔ انور ملک: جیون چکی؛ ادب خیمہ، اوکاڑہ، 1999ء ص16

32۔ ساقی گجراتی: کن من کن من سوچاں؛ نعمان پبلشرز، لاہور، 1993ء ص4

33۔ زاہد ہما: سوچ دی چیک؛ فطرت پبلی کیشنز، لاہور، 1992ء ص52

34۔ ممتاز حیدرڈار: کشکول وچ سمندر؛ سوجلا اشاعتی ادارہ، رحیم یار خان، 1981ء ص 71

35۔ رمضان شاکر: کنڈیالے پینڈے؛ شعیب پبلی کیشنز، لاہور، 1989ء ص65،28

36۔ بشریٰ اعجاز: پھباں بھار؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1993ء ص54

37۔ کوثر صدیقی: اڈیک دے پرچھاویں؛ مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد، 1986ء، ص فلیپ

38۔ ایضاً ص18،19،25،125

39۔ عارف عبدالمتین: خوشبو دا سفر؛ لاہور، عارف عبدالمتین اکیڈمی 1991ء ص15۔

40۔ ایضاً46،47،48

41۔ یونس احقر: سوچ دا سفر؛ اقدس پبلی کیشنز، لاہور، 1979ء ص 11

42۔ ایضاً ص23

43۔ جوگی جہلمی: مندراں؛ اللہ دتا جوگی جہلمی، جہلم، 1978ء ص30

44۔ یاسین قدرت، سید: کنجھ؛ ادارہ فروغ فن، ساہیوال، س ن ص 15

45۔ رمضان شاکر: کنڈیالے پینڈے، ؛ شعیب پبلی کیشنز، لاہور، 1989ء ص45

46۔ شوکت علی قمر، ڈاکٹر: فجری شاماں پیاں؛ انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، لاہور، 2000ء ص56

47۔ رشید انور، ڈاکٹر: منزلاں؛ آئینہ ادب، لاہور، 1972ء ص47

48۔ رشید انور، ڈاکٹر: یاداں؛ آفتاب پبلی کیشنز، لاہور، 1974ء ص60

49۔ ماجد صدیقی: وتھاں ناپدے ہتھ؛ اپنا ادارہ، راولپنڈی، 1965ء ص65

50۔ عبداللہ شاکر: اسلامی انقلاب دا سندیسہ؛ اسلامک پبلیکیشنز، لاہور، 1983ء ص110

51۔ ہاجرہ مشکور ناصری؛ حلقہ ارباب دانش، لاہور، 1972ء ص20

52۔ منشی لطیف گجراتی: پھٹ اکھراں دے؛ تعمیر نو، گجرات، 1988ء ص71، 108

53۔ بیراجی: تیجی اکھ دا سفنا؛ پنجابی ادبی پرہیا، لاہور، 1987ء ص83

54۔ خوشی محمد نثار: حوصلیاں دا پندھ؛ پ۔ن 1999ء ص39، 40، 42، 43، 71، 96

55۔ ظہور حسین ظہور: کونجاں وس کرلاون؛ لاہور، القمر انٹرپرائزر 1995ء ص63، 103

56۔ محمد حنیف حنفی: یاداں؛ بزم میر کلاں بادشاہ، گوجر خاں، 1994ء ص54

57۔ مشتاق حسین مشتاق چغتائی: میں شاعر آں؛ چغتائی پبلیشرز، لاہور، 1992ء ص187

58۔ چوہدری محمد صدیق: نین ترےلے؛ دائم اقبال اکیڈمی، منڈی بہاؤالدین، 1990ء
ص39، 106، 107

59۔ انور مسعود: میلہ اکھیاں دا؛ گورا پبلشرز، لاہور، 1996ء ص13

60۔ انور مسعود: ہن کیہ کریے؛ گورا پبلشرز، لاہور، 1996ء ص16

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 83-98

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

پنجابی غزل دے ڈھلے روپ رنگ

لیاقت سہیل میر
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ مرے کالج، سیالکوٹ

Abstract

The genre ghazal derived from Arabic Qasida, brought up in Iran and then transmitted to the sub-continent and become a part and parcel of various languages and dialects and now speaking from remote olymic height attired in different dresses as language is the dress of thought. By citing various examples it may be established that our classic literature which is very rich and un-precedented, must be dived deep to produce high profile master pieces. And then it would contain a true pure punjabi culture, about which, it may be said that punjabi is on its own. Our National Anthem is very dear to us but we must shun away with the literary style that it contains only a single urdu word and is deprived of indigenousness punjabi Ghazil must not forget the Punjabi which is even supreme today.

غزل عربی قصیدے وچوں پُنگری تے ایران وچ جوان ہوئی فیر ایرانوں پاک ہند وچ آ کے ایتھے دیاں مقامی تے علاقائی زباناں نال سنگت کرلئی تے ویہند یاں ویہند یاں ایہہ اپنے ایتھوں دیاں مقامی شعری صنفاں کافی، گیت، دوہڑیاں، ماہیا، ٹپے ڈھولے تے سی حرفیاں تے چومصرعیاں نال اجیہی گلوکڑی پائی پئی ایناں ساریاں صنفاں نوں پرانہہ کردتا تے آپوں پردھان بن کے رنگلے پیڑھے اُتے بہہ گئی تے لوکائی دے دلاں اُتے راج کرن ڈھیہ پئی تے اج تیکر کررہی اے تے کردی ای رہوے گی۔

پنجابی زبان وچ غزل گوئی دے بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں اپنے ایس مضمون وچ لکھدے نیں:

''غزل مشرقی ادب دا اک بہت وڈا سرمایہ اے تے ایہدی تاریخ تے فارسی تے اردو حوالے دنیا کئی سو ورہے پرانی ایں ایسے طرح پنجابی شاعری دی تاریخ دی ماضی وچ کئی صدیاں پچھانہہ تیکر جاندی اے پر ایہہ اک عجیب اتفاق اے کہ پنجابی شاعراں نے جتھے مقامی صنفاں وچ اپنی طبیعت دا زور وکھایا اوتھے نال ای فارسی دی مشہور صنف مثنوی وچ وی اجیئے کارنامے سرانجام دتے جیہڑے پنجابی شاعری وچ رہندی دنیا تیکر یادگاری دی حیثیت وچ قائم تے دائم رہن گے پر ایہہ گل بڑی حیرانی دی اے کہ پنجابی شاعراں نے غزل ول دھیان نہ دتا بہت بعد وچ جا کے کجھ شاعراں دے ہاں ٹانویاں ٹانویاں غزلاں مل جاندیاں نیں۔شاہ مرادتوں بعد میاں محمد بخش نے وی مثنوی وچ غزل نوں شامل کیتا تے ایہناں توں بعد جیویں مولا بخش کشتہ تے پھیر پیر فضل گجراتی ہوراں نے ایہہ میدان ماریا تے اپنے فن دے جوہر وکھائے''۔ (5)

پنجابی وچ غزل اودوں ای آئی جدوں کہ اردو وچ آئی۔ اردو والے ایہہ دعویٰ کرن لئی پئی ایہدے آغاز دی اولیت سانوں حاصل اے۔ امیر خسرو ہوراں دی مشہور غزل:

زحال مسکیں مکن تقافل ورائے نیناں بنائے بتیاں(6)

جیہڑی کہ ریختی تے فارسی وچ اے اک مصرعہ فارسی اے تے دوجا ریختی وچ نوں قرار

دیندے نیں۔ امیر خسرو ہوراں فارسی شاعری تے اردو شاعری دے نال نال لاہوری یعنی پنجابی زبان وچ وی شاعری کیتی اے تے ''1008ء وچ سلطان محمود غزنوی نے جدوں پنجاب نوں سلطنت غزنوی دے ماتحت اک صوبہ مقرر کیتا تاں مسعود سعد سلمان اوہدا اک درباری سی تے ایہدے متعلق مشہور اے پئی اوہنے پنجابی زبان و ادب وچ وی اک کلیات ترتیب دتی سی جیہدے وچ بارہ ماہ، بول تے اٹھوارے وغیرہ جمع سن ایہدی گواہی خود امیر خسرو ہوراں وی دتی اے'' [7] پر اوہدا اوہ کلیات جیہڑا کہ تیناں زباناں تے اوہارت سی یعنی فارسی، عربی تے پنجابی اوہناں وچوں صرف فارسی وچوں ای اجے ملدا اے باقی دے دو دیوان ویلے دے گھٹے مٹی دی نذر ہو گئے۔ ایس گل دے شاہدی حافظ محمود شیرانی ہوراں وی ''پنجاب میں اردو'' وچ بھری اے [8] تے نال ایہہ وی دسیا اے کہ پنجابی دے کئی ہور شاعراں وی اردو غزلاں لکھیاں نیں جنہاں وچ سید وارث شاہ ہوراں داناں وی شامل اے۔ جدید تحقیق دی روشنی وچ حضرت نوشہ گنج بخش پہلے پنجابی غزل گو شاعر نیں جدکہ پنجابی دے تذکرہ نگار تے کجھ کھوجکار پنجابی غزل دا پہلا باقاعدہ غزل گو شاعر شاہ مرادنوں من دے نیں۔ جیہڑا ولی دکنی توں 41 ورہے پہلاں ہویا اے۔ شاہ مراد ہوراں دے کلام شاہ مراد دے دیباچے وچ لکھیا ہویا اے:

''اردو غزل کی تالیس کا سہرا اگر کسی شخص کے سر بندھا تو وہ ولی دکنی نہیں بلکہ شاہ مراد خانپوری ہے جو ولی دکنی سے 41 سال پہلے یعنی 1114ھ میں فوت ہو چکا تھا۔ ولی نے تو سعد اللہ گلشن سے ملاقات 1130ھ کے بعد اسطرف رخ کیا حالانکہ شاہ مراد اسی واقعہ سے بہت پہلے اردو غزلوں میں مہارت کامل کا مظاہرہ کر چکے تھے''۔ [9]

شاہ مراد ہوری دی اک مشہور پنجابی غزل دے کجھ شعر ویکھو:

خدا وندا ملا مینوں سجن اتنا اڈیکاں کیوں
اڈیکاں میں گناں تارے تے سرنوں لائیاں لیکاں کیوں
دو اکھیاں میریاں ہوئیاں جو حیراں آرسی وانگوں
چلن بھر نیرجوں ندیاں تے نالے کوک ڈیکاں کیوں
گناں میں تاریاں تائیں نہ نیندر رات سکھ بھورا
گھڑی گھڑی راہ اُٹھ اُٹھ ویکھاں دیناں وتاں دھریکاں کیوں

سجن مینوں وکھایا توں جویں مچھلی جلے بن جل
دیا ساڑے پتنگاں نوں سیاہی دل رفیقاں کیوں
وچھوڑے ملک دل لیتا وچھوڑے تن فنا کیتا
پیارے جان بجھ مینوں دتو ای وس شریکاں کیوں [10]

شاہ مراد ہوراں بارے عبدالغفور قریشی ہوری آہندے نیں پئی ''شاہ مراد غزل دا صحیح معنیاں وچ موجد اے تے پنجابی دا پہلا شاعر اے جس نے غزل لکھی اے''۔[11]

شاہ مراد ہوراں وی ایس غزل دی زبان نرول پنجابی اے جیہدے وچ لوچ لچک رس تے مٹھاس اے ایہہ ٹکسالی بولی اے۔ ایہہ پوٹھوہار دے علاقے دے شاعر نیں تے ایہناں دی زبان مرکزی پنجابی اے ایہہ اوہی شاہ مراد نیں جیہناں بارے میں محمد بخش ہوراں نے اپنی شہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک وچ ایہہ آکھیا سی:

شاہ مراد جنے دے کتھے سخن مراداں والے
محبوباں دے جھنڈ لہاون واہ مستان دے چالے[12]

شاہ مراد ہوراں دی غزل وچ جیہڑی زبان ورتی گئی اے اوہدے وچ بھرپور پنجابیت پائی جاندی اے ایہہ غزل اول آخر پنجابی اے تے فارسی نوں پنجابی شاہ مراد ہوراں ای بنایا اے تے خوب بنایا سجایا اے:

''حافظ عبدالحمید سرشار ہوراں دے آکھن موجب شاہ مراد دیاں غزلاں موضوع تے مضمون پکھوں غزل دا اک سوہنا نمونہ ایں پر افسوس کہ اوہناں توں مگروں آون والے پنجابی شاعراں نے اوہناں دی ایس شعری روایت توں فائدہ نہ چکیا تے جیکر ایہہ لوک غزل ول دھیان کردے تے اج غزل ترقی دی اچی ہٹی اُتے اپڑی ہوندی۔ ولی دکنی نے اوہناں توں اکتالی ورہے پچھوں آکے اردو زبان دی شعری تاریخ وچ جیہڑا مقام حاصل کیتا اوہدا کارن صرف ایہہ سی کہ اوہدیاں نویاں طرز دیاں غزلاں جدوں دکن توں دلی اپڑیاں تے ایتھوں دے فارسی شاعراں نے دلی دا رنگ اپنا کے اوہدی پروی وچ شعر آکھے، غزلاں لکھیاں تے دیوان مرتب کیتے جیہدے نتیجے وجھوں

اردو غزل دنوں دن ودھن پھُلن لگ پئی۔ جے پنجابی شاعر وی شاہ مراد دی پیروی کردے اوہناں دی لیک تے چلدے تے دلی وانگوں شاہ مراد وی پنجابی غزل گوئی دے سردا تاج ہوندے۔ پر ہن وی اوہناں دی اہمیت کسے پکھوں گھٹ نہیں'' ۔(14)

شاہ مراد ہوراں نے پنجابی وچ غزل دی روایت دا مُڈھ ای نہیں بنھیا سگوں غزل دیاں اے سبھے ای خصوصیتاں تے اوہدے تلازمے جیہڑے کہ غزل لئی ضروری کہن اوہناں دی وی پوری پوری پالنا کیتی اے:

''شاہ مراد ہوراں توں بعد میاں محمد بخش ہوراں کول پنجابی غزل لبھدی اے۔ میاں محمد تے شاہ مراد ہوراں وچکار اک لمی وتھ تے بڑا وڈا پاڑ موجود اے۔ ایس درمیانی پاڑ دے پنجابی غزل گو شاعراں دا کھوج اجے توڑی نہیں لگ سکا تے پنجابی غزل دی تاریخ اجے تک نامکمل جاپدی اے۔''(13)

میاں محمد بخش ہوراں نے جیہڑیاں پنجابی غزلاں لکھیاں اوہ ہر پکھوں پنجابی ادب دے غزل کھیتر دیاں شہکار غزلاں نیں اوہناں دی غزل بارے بابائے پنجابی ''مہکدے پھل'' وچ لکھدے نیں:

''اج توں پورے سو ورہے پہلاں میاں محمد بخش نے جتھے علم عروضی دیاں عام صنفاں نوں پنجابی نظم دے ورتارے وچ لیا کے اپنی بولی دی ترقی تے وادھے دال خیال رکھیا اوتھے نظم دے ون سونے روپ وی پنجابی بولی دی کھٹالی وچ پے ڈھالے نیں پنجابی غزل دا بھانویں اج توں دوسو ورہے پہلاں سید حامد شاہ عباسی نے اپنے جنگ نامے وچ مُڈھ بدھا پر میاں محمد بخش نے پنجابی غزل نوں اوس کمال تے اپڑایا کہ اسیں اوہنوں پورے دِلی مان نال فارسی غزل دے مقابلے تے پیش کر سکنے آں۔ عجمی شعر و ادب دے چہرے وانگوں غزل دا چرپہ وی پنجابی شاعراں فارسی غزل توں ای لیا اے پر اوہناں دے فکر تے سوجھ دی ایہہ علمی بہادری اے کہ اوہناں دے پرنے سوکو ورہے دی تھوڑی جہئی مدت ای پنجابی غزل، فارسی دے موڈھے نال

موڑھا مارن لگ پئی، حافظ شیرازی دیاں غزلاں وچ جتھے فارسی ادب دی مٹھاس تے محبت دا ڈونگھا اثر موجود اے اوتھے میاں محمد بخش دی غزل وچ پنجابی مزاج دا وتر تے کچے پیڑ دے اجیہے کُرلاٹ ہوندے نیں جیہناں نوں سن کے پتھر دل وی موم وانگوں پگھر پیندے نیں''۔ (15)

میاں محمد ہوراں دی غزل دی زبان وی بڑی نتری تے نرول پنجابی اے۔ جیہدے وچ پوری پنجابیت موجود اے۔

میاں محمد بخش ہوراں توں بعد اک وڈا پنجابی غزل گو مولا بخش کشتہ ہواں دا ناں ایں جیہناں نے 1903ء وچ پنجابی زبان دیاں غزلاں دا دیوان چھاپے چاڑھیا ایس توں پہلے پنجابی غزل دا کوئی دیوان نہیں لبھدا جس طرح کہ اوہ خود آہندے نیں:

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے دتی رب نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سب کولوں پہلا پہل چھپیا اے دیوان میرا (16)

کشتہ ہوراں اپنی غزل وچ زیادہ محاورے تے اکھان ورتے نیں تے ترکیباں وی نرول تے ٹھیٹھ پنجابی متھیاں نیں۔ خیال یا مضمون وی سوہنے پیش کیتے نیں تے زبان وی خالص تے نرول اے۔

جتھوں پتہ ایہہ لگدا اے پئی اوہ اپنی زبان اُتے ڈھیر دسترس رکھدے سن تے ہمیشہ اپنی غزل وچ مقامی قسم یاں تشبیاں تے استعاریاں توں ورتدے سن۔ ایسے طرح دی تے ایسے زمین وچ اوہناں اک ہور مشہور غزل وی اے:

نگاہ دی نگاہ کٹار کٹار — قاتل قاتلا نہ مار نہ مار
زاہدا زاہدا توبہ توبہ! — بتاں دا بتاں دا سنگار سنگار
وقت ہے وقت ہے عرضی عرضی — قاصدا قاصدا گزار گزار
ماہیا ماہیا گل سن گل سن — مختصر مختصر پیار پیار

کشتہ ہوراں توں بعد جہان پنجابی غزل گو شاعر پیر فضل گجراتی ہوراں دا ناں اے۔ کشتہ ہوراں دے دور وچ وی غزل گوئی بارے پروفیسر ثناء اللہ جمیل ہوریں لکھدے نیں:

''مولا بخش کشتہ دے زمانے وچ ای بہت سارے شاعراں نے غزل کہی

تے ایہہ صنف اینی مقبول ہوگئی کہ تقریباً ہر شاعر غزل کہن لگ پیا فیر مقابلے دی اک رُو چل پئی تے چنگے شاعراں نے ایہدی نوک پلک سنوارن دا سربندھ کیتا۔ ایس دور وچ رمضان وزیرآبادی، فیروز دین شریف، پیر فضل حسین فضل، صوفی تبسم، عبدالکریم ثمر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ودھاتا سنگھ، عبدالمجید بھٹی، موہن سنگھ ماہر، درشن سنگھ آوارہ تے حکیم ناصر ہوراں ورگے شاعراں نے پنجابی وچ غزل سرائی کیتی۔''[18]

ایس دور دے شاعراں وچ خاص طور تے پیر فضل ہوراں دا ناں بڑا اُگھا اے۔ پیر ہوراں دی پنجابی غزل دی زبان بارے قدر آفاقی لکھدے نیں:

''فضل دی اک وڈیائی ایہہ وے کہ اوہنے فارسی تے اُردو بحراں وچ پنجابی غزل کہہ کہ پنجابی نوں اُچیاں کرن دا مڈھ بنھیا اوہنے عربی تے فارسی لفظ وی ڈھیر ورتے نیں جویں غالب بارے کہیا جاندا اے کہ اوہدے بعض شعراں وچوں جے افعال ناقصہ یا حرف جار بدل دتے جان تے اوہ فارسی شعر بن جاندے نیں فضل اُتے وی ایہہ گل پوری طرح فٹ ہوندی اے سگوں اوہناں دی کجھ شعر اجیئے وی ملدے نیں جیہڑے اکو ویلے اردو وی جاپدے نیں تے پنجابی وی۔[19] مثال دے طور:

نرالا نرالا انوکھی انوکھی — ترا ناز تیری ادا اللہ اللہ
ترے جو ترے ستم توبہ توبہ — میرا دل جگر حوصلہ اللہ اللہ[20]

ہن ذرا تھلے دے شعر ویکھو پورے دے پورے اردو جاپدے نیں:

ایہہ کون آ رہیا ئے ماہ لقا اللہ اللہ — ہے پر نور ساری فضا اللہ اللہ
گئی پھیلدی پھیل خوشبو — تری زلف دا تذکرہ اللہ اللہ

کہتے ہیں سامان مقابلے دے حملے یار دی زلف شبگیر کیتے
راتیں قلعے خیال دے دل اندر کئی ڈھائے تے کئی تعمیر کیتے
بھلا رکھے سکندر تے کیہ رکھے مرے حُسن دے بادشاہ نال نسبت

گھوڑے زمین نمائی تے اوس پھیرے، اپنے دلاں شہر تسخیر کیتے
فضل شاہد معصود جس ویلے اک رند دی وچ آغوش بیٹھا
کوزے صوفیاں کندھاں دے نال مارے جیے زاہداں نوں پیر پیر کیتے(21)

مراداں تیریاں بر فضل آون
خدا دے فضل اگے دور کیہ اے (22)

فتنہ پرور اک اکلی نہ نگاہ یارسی
عشوہ سی اندازسی، رفتار ہی گفتارسی(23)

تازہ خلش رقابت دی فیر ہوگئی فیر ہوگئے رشک دے پھٹ ہجرے
پتا دین پئی سجری کشمکش دا تیرے مخمل دامن دے وٹ سجرے(24)

مقابل تے میرے اج مار کے جیہڑے وی خم نکلے
کجھ اپنے آشنا نکلے، کجھ اپنے محترم نکلے
میں ویکھے نیں اجیئے وی خدا نوں پوجنے والے
ہٹائیاں بکلاں تے بکلاں وچوں صنم نکلے (25)

پیر ہوراں دی غزل وچ فارسیت تے اردو رنگ دی وجہ بارے پروفیسر نبیلہ عمر ہوریں لکھدیاں نیں:

''پیر فضل ہوراں دی مڈھلی فارسیت تے اردو رنگ دی اک وجہ اوہناں دے نانا نجف شاہ ولوں ملیا علمی ورثہ اردو دے وڈے شاعر مرزا نثار حسین دہلوی دی استادی تے احمد علی سائیاں دی قربت اے۔ احمد علی سائیں دی قربت تے صوفی شعراء دے مطالعے نے اوہناں نوں پنجابی غزل ول پریریا۔ احمد علی سائیں پنجابی دے جو مصرعے تے دوہڑیاں دے وڈے شاعر نیں نسلاً ایرانی تے مادری زبان فارسی سی، پیر فضل گجراتی مڈھلی غزل وچ فارسیت یا

فارسی اکھراں تے عربی ترکیباں دی ورتوں دی اک وجہ ایہہ سی تے دوہی وجہ گجرات تے عربی زبان دا اثر اے۔ کیوں جے برصغیر پاک وہند دے مغربی کنڈھے تے واقع اے۔ عرب تے عجم دے تاجر ایتھے اُتر دے رہے اسلام دا سورج چڑھن ویلے بزرگ تے صوفی ایسے رستے ہندوستان آئے ایسی کارن گجرات دے لہجے نے قدیم عربی تے فارسی دا اثر سی تے عہد در عہد ٹریا آن والا لفظی ترکیباں دا ورتارہ ایس دھرتی وچ رچ مچ چکیا سی۔''(26)

ڈاکٹر اظہر محمود چودھری اپنے اک مضمون وچ لکھیا اے:

''میرے سامنے اکوار درشن سنگھ آوارہ ہوراں پیر صاحب نوں پچھیا کہ ''تسیں پنجابی غزل دے موجد تے شہنشاہ اوہ تہاڈا کدھرے کوئی جوڑ نہیں ہتھ بنھ کے اک سوال کرناں گستاخی نہ سمجھیا جے میں محسوس کرنا کہ تہاڈی غزل وچ فارسیت بہت اے۔'' پیر نے بڑی مٹھاس نال آکھیا۔ آوارہ جی! غزل آئی وی تے فارسی وچوں ای اے ناں۔ ایس لئی لفظ اضافتاں اشارے، کنائے تے رمزاں آپ مہارے ای آجانے سن۔ نالے ٹھیٹھ پنجابی وچ غزل کہنا بڑا اوکھا کم ایں۔ آوارہ جی نے جواب دتا تہاڈی آکھی لوہے تے لیک اے۔''(27)

پر غلام مصطفیٰ بسمل ہوریں ایہدا کارن پنجابی غزل نوں فارسی تے اردو دے مقابل وچ کھڑن تے کلاسیکل سطح تے اپڑان دس رہے نیں:

''پنجابی غزل نوی اردو تے فارسی دے مقابل کھڑن تے پنجابی غزل نوں کلاسیکی سطح تے اپڑان وچ پیر فضل گجراتی دیاں کوششاں نوں بہت دخل اے، پیر فضل نے پنجابی غزل نوں اک اعتماد دے وقار بخشیا تے ایہنوں فارسی اردو غزل دے برابر کھڑن دا حوصلہ عطا کیتا پیر ہوراں اک پاسے روایت نوں نبھایا تے دوجے پاسے جدید پنجابی غزل دی نینہہ رکھی۔''(28)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوریں اپنی تصنیف ''نویں نظم'' وچ غزل دے ضمن وچ ایہہ

سطرلکھن تے انج مجبور ہوئے:

''پنجابی وچ پیر فضل دی غزل نالوں کیہدی غزل اچی آکھی جا سکدی اے۔''[(29)]

پرفیسر نبیلہ عمر ہوریں ایس ضمن وچ ''حسن جمال غزل دا'' وچ لکھدیاں نیں:

''پیر ہوراں کولوں کیسے پچھیا کہ تہاڈی شاعری وچ عربی، فارسی، اردو لفظاں دی بھرمار کیوں ہوندی اے؟ ایس تے اوہناں جواب دتا کہ میں ایہناں زباناں دیاں کتاباں توں نری مٹی نہیں جھاڑی پڑھیاں وی نہیں۔''[(30)]

گل کیہ پئی پیر ہوراں دی پنجابی غزل روایتی ہون دے نال نال جدت دا وی اعلیٰ نمونہ ایں۔ ایہناں نے اپنی غزل وچ جیہڑے عربی فارسی لفظ ورتے نیں اوہدے کئی جواز پیش کیتے جاندے نیں پر ایہہ اک حقیقت اے کہ اپنیاں بھارے گھٹ لفظاں تے پنجابی زبان دی لطافت تے نزاکت نوں ڈاہڈا متاثر کیتا اے تے زبان دا کلاسیکل تے نرول پن قائم نہیں رہیا۔ بھانویں اوہناں نے ایہہ دعویٰ وی کیتا:

فضل ہوراں نے بدل دتا اے پنجابی دا رنگ
یا الٰہی دورِ حاضر دے غزل خواناں دی خیر [(31)]

تے اوہناں دی پنجابی غزل (جیہنوں فارسی آمیز غزل آکھنا بوہتا بہتر اے) نوں ویہندیاں ہویاں بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں پیر فضل ہوراں نوں پنجابی زبان دا حافظ قرار دتا:

فن شعر دے کول جواب جد کوئی اوہدی غزل تے میری رباعی دا نہیں
کیوں نہیں غزل پنجابی دا فضل حافظ تے فقیر میں عمر خیام کیوں نہیں[(32)]

پنجابی دے ادبی حلقیاں وچ ایہہ گل اجے تیکر مشہور اے پئی جدوں پیر فضل ہوراں نوں ''ڈونگھے پینڈے'' تے آدم جی ایوارڈ ملیا تاں اک اُگھے شاعر تے ادیب نے آکھیا سی پئی ایہہ انعام پنجابی نوں نہیں ملیا فارسی اردو غزل نوں دتا گیا اے۔ ایہدی وجہ ایہوای سی کہ پیر ہوراں دی زبان پنجابی وی خالص تے نرول زبان نہیں۔ خود پیر صاحب نے وی آکھیا سی کہ خالص، نرول تے ٹھیٹھ زبان وچ غزل کہنا بڑا اوکھا کم اے۔ ایس اوکھیائی دا اوہناں نوں وی پورا احساس سی۔ خالص تے نرول زبان بارے جناب حسین شاہد ہوریں آہندے نیں:

''بولن لگیاں کجھ وی بول دتا جائے اوہ ہوا وچ اڈ جاندا اے پر لکھنا گل نوں ووہٹی بنانا ہوندا اے۔ ووہٹی ویکھن ہر کسے نے آونا تے اوہنوں اپنی نظرے ویکھنا ایں۔ پنجابی لکھن والے لئی ایہہ کم سب توں اوکھا اے۔ ساڈے دماغاں وچ تن زباناں دی کھچڑی پکی ہوئی اے۔ جدوں اسیں انگریزی لکھدے ہاں تے سانوں ایس کھچڑی وچوں دال نکھیڑنی پیندی اے۔ اردو لکھن لگیاں چول چگنے پیندے نیں۔ ایہہ دونویں کم اوکھے نیں پر اینے نہیں کیوں جے پنجابی لکھن والے نوں لون اڈ کرنا پیندا اے۔ سارے جان دے نیں پئی کھچڑی وچ لون ہوندا اے پر کوئی بندہ لون وکھا نہیں سکدا۔''(33)

ذرا کو اگے جا کے ہور لکھدے نیں پنجابی لکھن لئی رانجھن بننا پیندا اے۔ اپنی ذات دے ٹوٹے کرنے پیندے نیں۔ جیہڑے ٹوٹے دا ناں رانجھن ایں اوہنوں سامنے بٹھا کے گل کرنی پیندی اے۔ پھر رانجھن تہاڈے سامنے پنجابی صفتاں، اکھراں تے علامتاں دے ہڑھ وگا دیندا اے۔ پھیر پنجابی لکھنا بنیرے توں کاں اڈان نالوں وی سوکھا کم ہوندا اے۔ پھیر شاعر اپنی شناخت انج کراوندا اے:

فکر دے مٹھے کھوہ توں پانی بھر بیٹھی پنجابی
میں اک لنگھدا راہی اوہنوں گھڑا چکاں غزل دا

کئی لوک ساڈے پنجابی شاعراں دی نرول پنجابی نہ ہون دا المیہ ایہہ وی بیان کردے نیں کہ ساڈے بوہتے پنجابی شاعر (اج) شہراں دے واسی نیں جیہڑے جمے پلے ای شہراں وچ نیں تے ایہہ لوک اصل خالص تے ٹھیٹھ پنجابی توں کیویں واقف ہوسکدے نیں؟ عرضی ایہہ وے کہ کسے دی زبان وچ لکھن دے لئی اوس زبان دا سکھنا بہت ضروری اے اوہدے اُتے مکمل عبور حاصل ہونا چاہیدا اے ایہہ حقیقت اے پئی ساڈی پنجابی زبان دی نرولتا تے ٹھیٹھ پناں پنڈاں دی زبان وچ اے تے اج دے دور وچ پنڈاں تے شہراں وچ نہ نے اوہ فاصلے رسمی رہ گئے نیں تے نہ ای کوئی فرق اے۔ بندے لئی جیکر لکھنا ایڈا ای ضروری اے تاں اوہ پنڈاں تھاواں دی زبان دا گوہ نال مطالعہ کرے یاں پھیر گھر بیٹھے ای اپنے کلاسیک نوں کھنگھالے۔ پنجابی کلاسیک وچ ڈب جاوے تے ترنا آپے آجاوے گا۔

کئی لوک تے خاص کر ساڈے پنجابی لکھاری پنجابی تے اردو وچ کوئی لما چوڑا فرق نہیں جان دے۔ کیوں جے پنجابی اُردو دی ماں اے تے ماواں دھیاں دیاں شکلاں ملد یاں جلدیاں ای ہوندیاں نیں پر تشخص تے شناخت دونواں دی وکھو وکھ ہوندی اے تے ہونی وی چاہیدی اے۔ ایہہ ٹھیک اے پئی اردو تے پنجابی وچ اک سانجھ اے پر ایہہ سانجھ اکھ حد تک اے تے ایس حدتوں پرانہہ نہیں جانا چاہیدا۔ پیر فضل ہوراں توں بعد اک اجیہے پنجابی شاعر نے غزل گوئی کیتی جیہڑا نہ صرف پنجابی دا ای جانو سی سگوں اوہ اکو ویلے انگریزی ، فارسی تے اردو وچ وی شاعری کردا رہیا۔ اوہ سی غلام یعقوب انور۔ اوہ شہر وچ ای جمے پلے تے ودھے:

میری جھگی دے دیوے نالوں کوئی بجلی ودھ مٹیار نہیں
پر میں اک مہاتڑ کمی آں کسے پنڈ دا لمبڑدار نہیں
سوچاں دے پٹھے دتھے لئی داتر رنبا لئی پھرنا واں
میرے ہتھ وچ کوئی ڈانگ ڈنگوری سوٹا یا تلوار نہیں
ہتھ رکھ کے فکر دی جھنگی تے جدوں تتاّ کرنا واں
اوہ کیہڑی جوڑی اے مصرعیاں دی جیہڑی اُڈن لئی تیار نہیں
میں پچھلی رات دلیلاں دی گاہدی تے ہونٹے لیندا جے
میرے اتھرواں توں ودھ کوئی ایہناں ٹِنڈاں دا غمخوار نہیں
میریاں ہمتاں دے جگرا تے نیں راتاں دیاں مُشکاں کڑھ لئیاں
کیہڑی کھِتی ہتھوں بھلی اے کیہڑا ترنگڑ میرا یار نہیں
میں نکےّ بجھے وہماں دے میں سیّاں لائیاں سوچ دیاں
اج کیہڑیاں اوہ ورجیالاں نیں جیہناں نال میرا پیار نہیں
میں اکھراں تے مضموناں دیاں ٹلیاں دے ہاسے سُنناں واں
اجے میرے ویہڑے وچ انور کسے چوڑے دی چھنکار نہیں(34)

ہے ناں پنجابی غزل؟ کدھرے کوئی کلا دو کلا لفظ وی مانگواں (دوجی زبان دا) نہیں آیا۔ کلا دو کلا لفظ آ وی جاوے تاں کیہڑی آخری آن لگی اے۔ کم از کم جیہڑی وی لکھت (غزل ہووے یا نظم) پنجابی تاں جاپے؟ اوہدے اُتے پنجابی دی بھَے تاں پووے۔ کدھرے پنجابیت وی

نظریں آوے؟

اگلی غزل اک اجیہے مشہور شاعر دی اے جیہڑا شہر وچ ای جمیا پلیا تے اوس اپنی حیاتی دا بہت ویلا لاہور شہر وچ ای گزاریا، یعنی بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی اک غزل جیہدے وچ پوری پنجابیت نظر آوندی اے:

مجبور ہو کے چل نہ مجبوریاں نوں ویکھ
راہیا توں منزلاں دیاں نہ دوریاں نوں ویکھ
رکھ عقل بھال ٹوہ دے جنوناں دے نال نال
آساں نہ ادھیاں تے نہ پوریاں نوں ویکھ
اصلا توں ویکھ فقر دا ہے شبیریؑ کہ نہیں؟
دو شالیاں نوں ویکھ تے نہ بھُوریاں نوں ویکھ
بن سکدے بلالؓ نیں حبشی وی مورکھا
قوماں سفید گوریاں نہ بُوریاں نوں ویکھ
کنک دے توں پرونٹھیاں نہ چوریاں نوں ویکھ
دل نوں جگا کے شوق دے بوہے تے لیکے چل
دربار ویکھ تے نہ جی حضوریاں نوں ویکھ
تخفے بِراں دھڑاں دے نہ مُڑ مُڑ کے ویکھ توں
مولا دیاں فقر توں منظوریاں نوں ویکھ (35)

ہُن اک اجیہے پنجابی غزل گو شاعر دی غزل جیہڑا جمیا تے پنڈ وچ تے رہندا وی پنڈ وچ ای اے۔شہراں دے نال وی اوہدا گوڑھا سانگا اے۔اوہ اے تنویر بخاری:

بھلائیاں یاریاں یاراں نے یاراں نوں نہ نیند آئی
نجانے کیوں اجے قولاں قراراں نوں نہ نیند آئی
کِتے پینڈے دی دُوری سی ، کِتے منزل دا جھاکا سا
گزاری رات اے پر رہ گزاراں نوں نہ نیند آئی
تسلی دیندا سی کوئی ، کوئی چوبھاں لگاندا سی

اسیں نہ سُتے راتیں تے ہزاراں نوں نہ نیند آئی
تیرے ڈیرے وی آ کے ویکھ لاں گے بھلک نوں ساقی
جے اج دی رات وی سوچاں وچاراں نوں نہ نیند آئی
بخاری کیوں گلہ کرنائیں اجے کجھ لوک باقی نیں
اجے وی تیرے ورگے بے شماراں نوں نہ نیند آئی(36)

اسیں ویکھنے آں کہ مُڈھلی پنجابی غزل دا مزاج مشرقی ادباء تے مقامی روہ ریت نال جُڑیا ہویا اے۔ غزل گو شاعراں نے فارسی تے اردو مزاج نوں پنجابی وچ شامل کر کے اس دا اک نواں مہاندرا اُسارن دی کوشش کیتی کہ جذبے تے احساس دا رنگ دُنیا دے ہر کونے اُتے اک ہوندا اے صرف اوہدے اظہار دا ڈھنگ نویکلا ہوندا اے۔ جیہڑا اوہنوں نرویا کردا اے، وکھرا کردا اے۔ مُڈھلے پنجابی گو شاعراں نے اردو، فارسی دی خوبصورتی لفظالی نال نہ صرف غزل دی صنف نوں پنجابی صنفاں وچ رلایا فیر ہولی ہولی پنجابی لفظالی تے محاورے نوں ایس وچ شامل کر کے اس دا پورا روپ رنگ پنجابی کر دتا۔

O

حوالے

1- غلام مصطفیٰ بسمل: پنجابی غزل دا ارتقاء؛ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگوایج اینڈ کلچر، لاہور 1996ء ص 23
2- عابد علی عابد، سید: انتقادِ شعر؛ سنگ میل پبلشرز، لاہور 1989ء ص 61
3- مرزا اسد اللہ خاں بیگ: دیوان غالب؛ آئینہ ادب انارکلی، لاہور 1971ء ص 11
4- وزیر آغا ڈاکٹر: اردو شاعری کا مزاج؛ مکتبہ عالیہ ایبک روڈ، لاہور 1978ء ص 234
5- اسلم رانا، ڈاکٹر: پرکھ پریت؛ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، لاہور 1988ء ص 5
6- سعد اللہ کلیم، ڈاکٹر: اردو غزل کی تہذیبی وفکری بنیادیں؛ الوقار پبلی کیشنز، لاہور 2005ء ص 165
7- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پنجابی زبان وادب کی تاریخ؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور 2002ء ص 61
8- حافظ محمود شیرانی: پنجاب میں اردو؛ مکتبہ معین الادب، لاہور 1949ء ص 60
9- شاہ مراد: کلام شاہ مراد؛ (مرتبین۔ ریاضی چشتی، جمیل ہاشمی، باغ چسین کمال) اردو مجلس، چکوال 1966ء ص 13
10- ایضاً ص 36
11- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب کی کہانی؛ عزیز بک ڈپو، لاہور 1972ء ص 264
12- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ نظامت اوقاف مظفر آباد آزاد کشمیر، 1994ء ص 488
13- سعید بھٹا: سانجھ وچار؛ اے-ایچ پبلشرز، لاہور 1997ء ص 255
14- عبدالحمید سرشار، حافظ: غزل تے پنجابی غزل؛ بزم فقیر پاکستان، لاہور 2000ء ص 93
15- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مہکدے پھُل؛ تاج بک ڈپو، لاہور 1959ء ص 199 - 198
16- مولا بخش کشتہ: دیوان کشتہ؛ مکتبہ پنجدریا، لاہور 1964ء ص 35
17- ایضاً ص 35
18- اقبال صلاح الدین: لعلاں دی پنڈ؛ عزیز بکڈپو، لاہور 1984ء ص 136
19- قدر آفاقی: پنج رنگ؛ عزیز بکڈپو، لاہور 1972ء ص 96
20- پیر فضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ اشاعت کدہ، گجرات 1963ء ص 17
21- ایضاً ص 20
22- ایضاً ص 103

-23 پیرفضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ص 130

-24 ایضاً ص 50

-25 ایضاً ص 88

-26 نبیلہ عمر، ڈاکٹر: حسن جمال غزل دا؛ فاضل پیپر پروڈکس، لاہور 1998ء ص 94

-27 ماہنامہ ''لہراں'' لاہور، پیرفضل نمبر، نومبر دسمبر 1998ء ص 24

-28 غلام مصطفیٰ بسمل: پنجابی غزل دا ارتقاء؛ ص 31

-29 سرفراز حسین قاضی: نویں نظم؛ فکر جدید پبلیکیشنز، شیخوپورہ 1976ء ص 175

-30 نبیلہ عمر، ڈاکٹر: حسن جمال غزل دا؛ ص 95

-31 پیرفضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ ص 23

-32 ماہنامہ ''لہراں'' لاہور، پیرفضل نمبر، نومبر دسمبر 1998ء ص 46

-33 حسین شاہد: پورنے؛ زریں پبلیکیشنز، سیالکوٹ 1972ء ص 32 - 31

-34 غلام یعقوب انور: چن دی کھاری؛ بزم وفا گوجرانوالہ، 1973ء ص

-35 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مہکدے پھُل؛ ص

-36 تنویر بخاری: شیشہ؛ پنجابی کلچر سنٹر، کڑیال کلاں، شیخوپورہ (س ن) ص 33

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 99-108

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

دوہڑا تے خصوصی لکھاری☆

افتخار احمد
ایس ایس ٹی،
گورنمنٹ نیو ماڈل ہائی سکول، غلام محمد آباد، فیصل آباد

Abstract

Dohrra is the most authentic form in Punjabi poetry. Punjabi classic poets used this form in various way and conveyed their point of view after that many other modern poets also used this form. Mystism is main and prominent theme for its form. Especial special poets of Punjabi language contributed in this form of poetry with full zeal and zest. They also used new techniques, similar, metaphase and philosophy in various ways.

....

''دوہڑہ دا لفظ 'دو' توں نکلیا اے۔ اصطلاح وچ ایہدے توں مراد اجیہا شعر لیا جاندا اے جہڑا اپنی ذات وچ مکمل ہووے۔ دوہڑے نوں دوہا تے شلوک وی آکھیا جاندا اے۔ تیکنیک دے لحاظ نال دوہڑا شعر وانگوں ای ہوندا اے۔

☆ Special Persions (Writers)

ایہد ے دومصرعے ہوندے نیں جیہناں وچ ردیف قافیے تے بحر دی پاندی
کیتی جاندی اے۔ اک دوہڑے وچ اک مکمل خیال پیش کیتا جاندا اے۔
دوہڑے واسطے موضوع دی کوئی قید نہیں ہوندی۔ ایہہ کسے وی سوچ دا اظہار کر
سکدا اے۔ انج ساڈے کلاسیکی شاعراں نے دنیا دی بے ثباتی، تصوف دے
مسئلے، سوز و گداز، عشق و عاشقی، لالچ تے بغض توں بچاء ورگے موضوعاں
بارے دوہڑے زیادہ لکھے نیں۔ پنجابی زبان وچ دوہڑے دی روایت سبھ توں
قدیم اے۔ حضرت بابا فرید دے دوہڑے بڑے اعلیٰ معیار دے نیں۔"(1)

"دوہڑا اک چومصرعہ ہوندا اے جس وچ غیر فانی خیالات پائے جاندے نیں۔"(2)

" لوک گیتاں دی ایہہ صنف قریباً سارے پنجاب تے پنجابوں باہر وی
ملدی اے۔ ایہہ اک بے حد پرانی صنف اے۔ ایس وچ مضمون نوں دو
بیتاں وچ صیقل کر کے دہرایا جاندا اے۔ عام طور تے دو ای مصرعے
ہندے نیں۔ سرائیکی وچ دوہڑے نوں بولی آکھیا گیا اے۔"(3)

" دوہڑا ہندی سنسکرت دا بحر اے۔ ایس وچ دو یا چار مصرعے ہندے نیں۔
دوہے دے پہلے مصرعے دا خیال دوجی سطرت وچ سمویا ہندا اے ایس
طراں مضمون نوں دوہرا کے صیقل کیتا گئیا ہندا اے۔ دوہے دیاں بے شمار
بحراں نیں۔ جیہناں وچوں 23 ودھیرے مشہور نیں۔ عام طور تے ایس وچ
اُچے خیال دا اظہار کیتا جاندا اے۔"(4)

"پنجابی وچ دوہڑیاں دی صنف وچ ان گنت مرثیے لکھے گئے۔ دوہڑے
وچ عام طور تے دومصرعے ہوندے نیں۔ پر کئی دوہڑے چار مصرعیاں وچ
وی لکھے گئے نیں تے چوہاں مصرعیاں دا قافیہ تے ردیف اکو ای ہوندی
اے۔ دوہڑے وچ تفصیل بیان کرن دی گنجائش نہیں ہوندی۔ صرف حزنیہ
تاثر نوں اُگھڑیا جاندا اے۔"(5)

ربی صفتاں دا بیان شاعری دے پرانے سرناویاں وچوں اک سرناواں اے۔ پرانے
سمے توں پنجابی ادب اندر ایہہ ریت کہ ہر شاعر اپنی کسے وی رچنا دا آغاز کرن توں پہلاں ربی
صفتاں نوں بیان کرنا اپنا فرض سمجھدا سی۔ ایہہ ریت پنجابی ادب دی ہر صنف وچ موجود اے تے

ایس دی پالنا اج دا ہر شاعر کردا وکھالی دیندا اے۔ غلام فرید عصمت ایس دوہڑے وچ آکھدے نیں کہ اوہ ہستی جس نے مینوں اکھ، ہتھ، پیر تے نک دتا، جس دا ذکر ہر زبان اتے اے جو شہ رگ توں وی نیڑے اے۔ میں اوس دا ذکر کیوں نہ کراں۔ ایس دوہڑے اندر اوہناں اک اسلامی تاریخ دے اہم ول وی اشارہ کیتا اے۔ جیویں:

جنّیں اکھ نک ہتھ تے پَیر دِے، اوہدا کیوں نہ چِن مشکُور ہووواں
ہٹے نام زبان توں نہ اوہدا، بھاویں جِتنا وی مجبُور ہووواں
شہ رگ تو نیڑے وسدا ہے، اِنجے کیوں میں اُس توں دُور ہوواں
ملاقات کرن لئی دِل آہندائے، دینہ چائی کوہ طوُر ہوواں (6)

پنجابی ادب دی ایہہ روایت اے کہ ہر شاعر حمد یہ شعراں توں بعد حضور پاک نال محبت دا اظہار اپنا فرض سمجھدا اے۔ ایس دوہڑے وچ شاعر اکھدا اے کہ آپ دے چاروں یار آپ دے شہر وانگ بہت خوبصورت نیں۔ اک لکھ چوی ہزار نبیاں وچ آپ دا مقام سب توں اچا اے۔ جس بندے نیں آپ دا پلہ پھڑیا اوس دا بھیڑا پار ہو گئیا۔ خواجہ حکیم غلام محمد دا ایہہ دوہڑا ویکھو:

اوہ آپ سوہنا اُوہدا شہر سوہنا کیڈا سوہنا ہے دربارِ
ہے عمر، عثمان، علی سوہنا نالے سوہنا یارِ غارِ
ہِک لکھ تے چوی ہزار وِچوں کُل نبیاں دا سردارِ
جنّیں اپس دا دامن پھڑیا حکیم ہویا اسے دا بیڑا پارِ (7)

نصیحت نگاری کسے وی ادب دا اوہ پہلو اے جس وچ کوئی وی شاعر اپنے تجربے نوں انج بیان کردا اے کہ لوکی اوس توں فائدہ چکن۔ اوہناں دے رستیاں دیاں اوکڑاں مکن۔ اوہ کامیاب زندگی بسر کر سکن۔ ملک غلام فرید ٹوانہ دے ایس دوہڑے وچ سانوں ایہہ نصیحت ملدی اے کہ کسے وی محفل وچ با ادب ہو کے بیٹھیا جاوے۔ عزت صرف محنت کرن نال حاصل ہوندی اے۔ وقت ضائع نہیں کرنا چاہیدا تے ہمیشہ اپنے توں نیویاں نال سنگ کرنا چاہیدا اے۔

بیٹھا کر با ادب محافل وچ بے ادباں اچ ناں لکھوائیں نہیں
جے چاہنائیں عزت تاں محنت کر کدی وقت فضول گنوائیں نہیں
رکھیں نیویاں نال سلام دعا سنگ اچیاں نال بنائیں نہیں
ہِک وار فرید ازمائے ہوئے نوں دو جی وار کدی ازمائیں نہیں (8)

آکھیا جاندا اے کہ رب اپنی مخلوق نال ستر ماواں نالوں ودھ پیار کردا اے۔ رب دی ناراضگی اوس ویلے ظاہر ہوندی اے جد کوئی بندہ اپنی اوقات توں ودھ کے کم کردا اے۔ کسے دے دکھ تے ہسنا یا ماڑے نوں طنز دا نشانہ بناون نال جتھے مخلوق دا دل دکھدا اے اوتھے خالق وی ناراض ہوندا اے۔ حکیم شفیق احمد قادری نے ایس مضمون نوں ایس دوہڑے وچ انج بیان کیتا اے:

میں پچھیا اِک دانا کولوں کداں بخت انسان دا ہر دائے
اُس آکھیا جدن اوقات نالوں کوئی ڈھیر الیل چا کردائے
میں پچھیا بندے دے کس فعل توں خالق ٹھردائے
اُس آکھیا جدن شفیق کوئی مجبور دے دکھ تے مردائے[9]

حکیم علی اصغر رسول پوری اپنے ایس دوہڑے وچ عام انسان نوں نصیحت کردے ہویاں آکھدے نیں کہ ایہہ انسان رب نوں اکڑ پسند نہیں، ایہہ گل کدے نہ بھلیں۔ تیری جوبن عارضی اے، ایس لئی کسے وی پیار کرن والے دا دل نہ توڑیں۔ ہر اک دے نال پیار تے اخلاق نال پیش آویں۔ ایس لئی کہ رب ماڑے بندیاں دی فریاد بڑی چھیتی ۔ جیویں:

ہوندا فخر خدا نوں قطعاً پسند نہوں میری ایہہ گل ذہن توں لاہیں نہیں
فانی حسن دیاں مغروریاں توں دل کسے مسکین دا ڈھائیں نہیں
مڑ پیار اخلاقی مزاج دے در تے نفرت دربان بہائیں نہیں
رب جھب سن لیندا ائی کیریاں دی کسے بشر نوں اصغر ڈکھائیں نہیں[10]

ساڈے صوفی شاعراں نیں موکھ وکھ علامتاں راہیں نیک عمل کرن تے وقت ضائع نہ کرن دا سبق دتا اے۔ فقیر حسین نے اپنے ایس دوہڑے وچ جتھے سسی پنوں دی داستان نوں بیان کیتا اے اوتھے عام انسان نوں ایہہ دسیا اے کہ اے انسان وقت ضائع نہ کر، والدین دی گل من کے آون ولی زندگی سوارن لئی کجھ نیک عمل کر۔ ایس لئی کہ مڑ ماپیاں دے گھر آونا نصیب نہیں ہونا:

کڑیاں سسی نوں تھل وچ آن ملیاس آکھن مگر بلوچ دے جانا ہیں
چار دن تے کھیڈ لے نال ساڈے اساں ساریاں دالتھا جانا ہیں
من گل ساڈی مڑ آ گھر نوں ماں باپ دا دل دکھا ناہیں
مشکل ملے گا خان فقیر تینوں ایویں مفت توں جان گنوا ناہیں[11]

اوکڑ سمے رب نوں اوہدے پیاریاں دا واسطہ دے کے نظرے کرم طلب کرنا پنجابی ادب

دی اک پرانی روایت اے۔ نذیر احمد معذور ہوری اپنے رب کولوں اپنے اتے نظرے کرم طلب کردیاں ہویاں اوس مہان ہستی اگے شہدائے کربلا وچوں اکبر، غازی عباس تے قاسم دا واسطہ دیندے نیں۔ ایس دے نال نال امام موسیٰ کاظم دا وی واسطہ دے کے رب اگے ترلا کردے نیں کہ میری اجڑی جھوک وسا دے:

یا قادر مطلق ربّ اکبر سُن دُکھیاں دی فریاد اے
غازی عباس تے مُوسیٰ کاظم کرو بے کس دی امداد اے
ہتھ جگر توں چھیندا مزل نہیں کیتا درداں انج برباد اے
صدقہ قاسم دیاں سگناں دا ہووے اجڑی جھوک اباد اے(12)

مہر سنتا خاں ایسے دوہڑے اندر اک اٹل سچائی نوں اکھاں دے رخ وچ بیان کیتا اے۔ آکھدے نیں کہ جہان دیاں رونقاں نوں ویکھ لئی اکھ دا ہونا بہت ضروری اے۔ ایس لئی وی کہ کسے وی منظر / شے اندر خوبصورتی دا اندازہ انسانی اکھ ای کرسکدی اے۔ تے جس بندے کول اے ربی نعمت نہیں اوس نوں پورا جگ ہنیر ای نظر آوندا اے۔ ونگی دے طور تے مہر سنتا خاں دا اے دوہڑہ ویکھو:

ہے ٹھیک اَکھان سیانیا دا ہوندا اکھ دے نال جہان ایں
میری اکھ دے نال کدی آویکھیں تینوں دِسے جگ ویران ایں
تینوں کے عِلم اے پچھ مہر کولوں تینوں بخت اپنے تے مان ایں
بھانویں کول کھلوتائے قسم خُدا دی نہوں سگدائے سجن سِیان ایں(13)

ایس دوہڑے وچ ماسٹر محمد اشرف ساغر ہوراں لفظ ''ساغر'' نوں انج استعمال کیتا اے کہ اک تاں لفظاں دی تکر ہوئی وکھالی دیندی تے فیر ایس دوہڑے اندر اک معنوی طور تے گہرائی وی پیدا ہوئی اے۔ کسے اک لفظ نوں انج استعمال کرنا کوئی معمولی خوبی نہیں۔ ونگی دے طور تے اوہناں دا ایہہ دوہڑا انج اے۔

آج ساگر نئیں اگلا ساغر رہیا آج ساغر دی اوہ اوقات نئیں رہی
آج سجن دے لاڈ پیار نہیں رہے آج سجن دی اوہ گل بات نئیں وہی
تارے چھانویں جیہڑی ہوندی ہا اوہ روح پر ور ملاقات نہیں رہی
خالی کشکول حسرت دے حاتم طائی دی اوہ خیرات نئیں رہی (14)

پنجاب دی ایہہ روایت رہی اے کہ ایتھے بہت سارے کم کرن توں پہلاں یاں کم نہ

ہوون دی وجہ معلوم کرن لئی نجومیاں یاں رملیاں ول رجوع کیتا جاندا سی۔ ایس لئی کہ علم دا چانن نہ ہوون پاروں پرانے پنجاب وچ ضعیف الاعتقادی عام سی۔ ایسے حالت نوں رب نواز عاصم ہوراں نے اپنے ایس دوہڑے وچ انج بیان کیتا اے:

ہتھ ویکھ نجومیا دس مینوں کائی وس دا چارا بن سکدائے
اکھیاں چوں لڑھیاں چھلاں دا کوئی شخص کنارا بن سکدائے
میرا رُل گیا منظر خُشیاں دا کیا یار دُبارا بن سکدائے
دس عاصمؔ نوں سڑگیاں بختاں دا، کوئی نیک ستارا بن سکدائے[15]

پنجاب دا اک لوک عقیدہ اے کہ جدوں بنیرے اتے کاں بولدا اے تے ایس توں ایہہ اندازہ لایا جاندا اے کہ کوئی پروہنا آون والا اے۔ پر اوہ بندے جیہناں دے یار رُس گئے ہوون اوہ اپنی اجڑی جھوک نوں ویکھ کے کاں دے مڑ مڑ بولن تے اکھدے نیں کہ وسدیاں گھراں وچ پروہنے آوندے نیں، اجڑی تھاں تے کوئی پھیرا نہیں پاوندا۔ ونگی دے طور تے شہزاد حسین الفت دا ایہہ دوہڑا انج اے:

ایتھوُں اُڈ جا وے کاواں پئی مُڑ مُڑ آکھاں کاں نُوں
اِدے کوئی بندہ نہیں مُنہ کردا میری اُجڑی ویکھ کے تھاں نُوں
تُوں کدن دا بولن لگا ایں دے دھوکے ہور کِنہاں نُوں
بُوٹے آس اُمید دے سُک گئے نی پیا الفتؔ سِکدائے چھاں نُوں[16]

شہباز خان بلوچ ہوراں محبوب نوں مخاطب کردیاں ہویاں آکھیا اے کہ اے میرے محبوب اپنے رب کولوں ڈر، کسے نوں گھٹیا نہ سمجھ۔ ایس لئی کہ ساری مخلوق رب دی پیدا کیتی ہوئی اے۔ عاجزی تے انکساری نال زندگی گزار۔ ایہہ نہ ہوئے کہ غرور تے تکبر پاروں رب تیری پکڑ کرے۔ ایس گل نوں شہباز بلوچ ہوراں نیں اک دوہڑا وچ انج بیان کیتا اے:

ہر کہیں دے دِلک ربّ وسدائے نہ کہیں نُوں گھٹ سمجھیوئے
مخلوق دا والی ڈاڈھا ہے اوہدی پکڑ تُوں ڈھیر ڈریوئے
جھڑ یا دب تُوں کر لئے سَر نیواں اوہنوں تھاں نہ مار گھتیوئے
اوتھے شہبازؔ لُڑن ناجائز ہوندائے حق ہوندائے بخش چھڑیوے[17]

پیار تے جدائی عاشق دی زندگی وچ نالوں نال چلدے نیں تے جدوں جدائی عاشق دا

مقدر بن دی اے، تاں اوہ محبوب نوں گزرے ہوئے ویلے دی یاد کرواندا اے تے ایہہ وی دسدا اے کہ محبوب نوں پاون واسطے جدوں اوہدا ذکر دشمناں دے منہ سندا ساں، تاں میں اپنی زندگی تیرے ناں توں قربان کرن لئی تیار ہو جاندا ساں۔ جدوں محبوب درشن نہیں ہوندے سن تاں راہواں وچ بیٹھ کے ہوکے بھردا ساں۔ اج قیس وانگوں لیلی لیلی پکاردا پھردا واں۔ ایس تخیل نوں عبدالغفار ماجد اک دوہڑے وچ انج بیان کردے نیں:

چن کلیاں بہِ کے سوچیں ہا، گلاں شُروع اِچ جھڑیاں کرداسیں
سُن ذِکر پیار دے دُشمناں دا جھب جان تلی تے دھرداسیں
کدی میں مجبور جے نہ مِلنا وِچ راہواں ہو کے بھرداسیں
اَج وانگ بلوچ نہ کر ماجد کدی قیس دی ریس وی کرداسیں[18]

ونگی دے طور تے شاکر شجاع آبادی دا ایہہ دوہڑہ ویکھو:

تیڈی ہاں وے مَیں ،تیڈی نہ مَیں، اقرار وی مَیں، انکار وی مَیں
تیڈا پیار محبت نال میڈے، تیڈی نفرت دا اظہار وی مَیں
تیڈیاں نعتاں دا حق دار مَیں تیڈے غضب دا کردار وی مَیں
ہے شاکر گالھ عجیب جہیں تیڈا غیر وی مَیں ، تیڈا یار وی مَیں[19]

شاعری راہیں نفسیات دا بیان ایس گل دی دلیل اے کہ شاعر سماج دا اوہ بندا اے جو عام لوکاں دے وطیرے نوں بڑے خور نال ویکھدا اے۔ ایس دوہڑے اندر قیصر عباس رئیس نے انسانی نفسیات نوں بڑے خوبصورت ڈھنگ وچ بیان کیتا اے۔ آکھدے نیں۔ سجن اوہ چنگا ہوندا اے جیہڑا کسے دوست دا بھرم رکھے، اوہدے نال دوستی بھناوے، حالات چنگے ہوون یاں ماڑے اوہ چھڈ کے نہ جاوے۔ ایہہ اوس دے خاندانی ہوون دی دلیل اے:

وس لگدیاں سجن ونجایئے نہ چنگے سجن بھرم دی پگ ہوندِن
اِنج لج پالاں دی سنگت ہوندی جیویں اصلی ہیرے نگ ہوندِن
جیڑے پئے حالات اِچ فرق آون نہ خُون اصیل الگ ہوندِن
رئیس تُوں آپ سیانائیں بھلہ سارے سجن نہ ٹھگ ہوندِن[20]

عشق شاعری دا اوہ سرنانواں اے جس اتے لگ بھگ ہر شاعر نے کھل کے دل دی ہواڑ کڈھی اے۔ یاسر عباس ملنگی اپنے ایس دوہڑے وچ آکھدے نیں کہ عشق کیتا نہیں جاندا ہو

جاندا اے۔ جدوں عشق سر چڑھ کے بولے تے فیر سمجھو کہ عشق نے عاشق نوں اپنے کلاوے وچ لے لیا اے۔ عاشق نوں اوس منزل اتے پہنچا دتا اے، جتھے کھل لہا کے وی یار دی خیر منگی جاندی اے۔ عاشق اناالحق کہہ کے موت قبول کرلیندا اے پر یارنوں دلوں وسار دانہیں۔

عِشق کون کردا، عشق ہو جاندا ، عشق اَپنے رنگ اِچ رنگدا اے
وِیری ہو جاوے بھاویں جگ سارا، انا الحق نہ کہن تُوں سنگدا اے
پُٹھی کھل لہا کے شمس وانگوں، خیر فیر وی یار دی منگدا اے
ایس عِشق تُوں موت ملنگی سنگے پر عِشق نہ موت تُوں سنگدا اے[21]

جدائی وچ عاشق دا وقت بہت اوکھا لنگھدا اے۔ انسان بھاویں جناں وی ٹھاٹھ بھاٹھ نال وقت لنگھاوے پر اکلاپے سمے اوس دی حالت بہت بھیڑی ہوندی اے تے ایہہ سمہ بڑی مشکل لنگھدا اے۔ کسے وی عاشق واسطے ایہہ اطمینان دی گل ہوندی اے کہ اوس نے کجھ سماں اپنے محبوب دے نگری وچ گزاریا ہوندا اے۔ اوہ ایسے نشے وچ جدائی دا وقت گزار دے نیں۔ جیویں محمد بخش میر آکھدے نیں۔

نہیں لہندا میر حیاتی ساری، سروں دئین اوندی چنگیائی دا
کے ہویا اج اوہ ٹھاٹھ نہ رہے، نبھ وقت ویسی اوکھیائی دا
اوہدے لگدے دسدن بھل وئیناں ہر لحاظ تنہائی دا
وڈا شکر اے ڈھول دی نگری وچ ، پیا نبھدا ئے جھٹ سکھیائی دا[22]

جدوں انسان دے سجن کسے پاروں وی اوس دا ساتھ چھڈ دیندے نیں تاں انسان نوں دکھ بڑا لگدا اے۔ خاص کر جدوں کوئی سجن کسے انسان نوں غربت پاروں چھڈ دوے۔ چھڈے گئے انسان دا دل خون دے آتھرو روندا اے۔ اوس انسان مونہوں آپ موہارے ایہہ گل نکلدی اے کہ جے اج میرا سجن میرے نال ہوندا تاں سر عام میری بے عزتی نہ ہوندی۔ جیویں جاوید احمد آکاش ایس گل نوں انج بیان کر دے نیں۔

جے سجن ہوندے اس غربت وچ مینوں کائی تکلیف نہ ہوندی
وس وس کے وانگوں ساون دے اکھ اتھروں خون نہ روندی
نہ چوکھٹ تے آدرداں دی اسرار بارات کھلوندی
ہوندا آسرا کجھ جے لگدیاں دا سر عام نہ قسمت کو ہندی[23]

طالش حمید ہوری اوہ دوہڑا لکھن والے شاعر نیں، جیہناں اپنے کلام اندر تاریخی واقعات نوں وی بیان کیتا اے۔ جیویں ایس دوہڑے وچ اوہناں حضرت یوسف علیہ سلام دے قصے نوں بہت سوہنے ڈھنگ وچ چار مصرعیاں وچ بیان کیتا اے۔ ایہہ لکھن ڈھنگ ایہناں نکھرا اے کہ پڑھدیاں ہویاں پورا قصہ اکھاں سامنے آ جاندا اے آکھدے نیں۔

سد غیب جے ہوندا بندیاں نوں، یعقوب نہ روندا لوہ وچ
سن بگھیاڑ دا کھاون یوسف نوں، دکھ تعطن نہ بندا روح وچ
چر نہ لاوندا یعقوب پیغمبر، ٹر جاندا اوسے جوہ وچ
جا پتر نوں کڈھ لیاندا طالش، کیوں رہندا یوسف کھوہ وچ(24)

فقیر قادر بخش بیدل ہوری اپنے ایس دوہڑے وچ ہیر تے رانجھے نوں علامت بنا کے ایہہ دسدے نیں کہ جدوں نین نیناں نال لڑ دے نیں تاں ہوش گواچ جاندی اے تے فیر ایس حالت وچ رنگ پور چھڈ نا ای پیندا اے،ایس لئی کہ سوچ دا محور تخت ہزارہ اے۔ جدوں ہیر تے رانجھا آپس وچ مل جاون تاں آپ مہارے رب دا شکر ادا کرن نوں من کردا اے۔ جیویں

رانجھو نال پریت لگایم، چھوڑ کے مٹا چاری
رنگپور دے وچ مول نہ رہساں، ویساں تخت ہزاری
نیناں دے وچ نین لگا کے، سرت گنوایم ساری
میں، تا رانجھو ہکو ہویس، کریندن شکر گزاری (25)

مہر مستان علی جاوید نے اپنے ایس دوہڑے اندر بھاویں سسی دی جدائی دا حال بیان کیتا اے پر ایس حال راہیں اوہناں تھل دی منظر نگاری ڈھیر کیتی اے۔ آکھدے نیں تھل ویران تھاں دا ناں اے جتھے پیون نوں پانی نہیں ملدا۔ تتی ریت اتے چلنا اوکھا اے۔ جنڈ تے کریریاں لگراں وچ جدوں کسے رولن والے عاشق دا کپڑا اڑ دا اے تاں سارا بھید کھل جاندا اے تے فیر اوہ عاشق سسی وانگ ماہی ماہی کردا ایہہ جگ چھڈ دینا اے۔

سنج ویران تھلاں دے ٹبے جتھے نازک سسی رل گئی
بے آب تھلاں دی ریت تتی اتوں برہوں ہنیری گھل گئی
اڑ کے جنڈ کریر وناں وچ زلف سسی دی کھل گئی
ارمان مستان کوں ایہو اے سسی ملکہ مر بے مل گئی(26)

حوالے

1۔ پنجابی زبان و ادب؛ بھٹی سنز پبلیشرز لاہور، س۔ن، ص 888
2۔ حمید اللہ ہاشمی: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ؛ اکادمی ادبیات، اسلام آباد، ص 57
3۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1987ء ص 60
4۔ ایضاً ص 78
5۔ قلمی نسخہ، مملوکہ غلام فرید عصمت
6۔ خواجہ حکیم غلام محمد: گلزار شہباز؛ فیصل آباد، س۔ن، ص 182
7۔ ملک غلام فرید ٹوانہ: دیوانِ فرید؛ سرگودھا، 2013ء ص 123
8۔ حکیم شفیق احمد قادری: اکھاں دا روگ؛ فیصل آباد، 1999ء ص 142
9۔ سویرا انٹرنیشنل، لاہور 2008ء ص 54
10۔ اعظم توقیر: چناب کنڈھے دا ادب؛ لاہور، 2013ء ص 214
11۔ قلمی نسخہ، نذیر احمد معذور
12۔ حکیم علی اصغر: دوہڑے دی چون؛ جڑانوالہ، 1999ء ص 94
13۔ اشرف ساغر: قلمی نسخہ
14۔ رب نواز سپرا: قلمی نسخہ
15۔ شہزاد الفت: عشق الٰہی مہر؛ لاہور، 2014ء ص 28
16۔ شہباز خان بلوچ: قلمی نسخہ
17۔ عبدالغفار ماجد: قلمی نسخہ
18۔ شاکر شجاع آبادی: دوہڑے شاکر دے؛ ملتان، 2012ء ص 12
19۔ قیصر عباس رئیس: قلمی نسخہ
20۔ یاسر عباس ملنگی: قلمی نسخہ
21۔ حکیم علی اصغر: دوہڑے دی چون؛ ص 110
22۔ جاوید احمد آکاش: قلمی نسخہ
23۔ طالش حمید: قلمی نسخہ
24۔ نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر: رمز وجود ونجاون دی؛ پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، لاہور، 2010ء ص 378
25۔ مہر مستان علی جاوید: چڑیاں بول پییاں؛ چکوال، 2007ء ص 203

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:71, July.-Dece. 2013, pp 109-120

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2013ء، مسلسل شمارہ 71

جدید پنجابی شاعری وچ ڈر، خوف تے اکلاپے دا عنصر

ثناء مدثر بٹ
ریسرچ سکالر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Abstract

There are many trends and themes of Punjabi modern poetry. Punjabi poets are also writing with the theme of modern and materialism tendency which is prevailing in our society. There is fear, terror and hollowness in the modern society that is creating loneliness emerge in human being. Modern Punjabi poetry is full of such themes and modern poets are going to write about the psyche of innate bye of modern era.

....

لفظ نفسیات روزہ مرہ زبان دا حصہ بن چکیا اے اکثر ایس قسم دے فقرے سنن نوں ملدے نیں کہ ماپیاں تے استاداں نوں بال دی نفسیات سمجھنی چاہیدی اے جس طرح اک پیر

☆ ایہہ مقالہ ڈاکٹر مجاہدہ (اسسٹنٹ پروفیسر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور) تے ڈاکٹر سارا شاہد (صدر شعبہ جینڈر سٹڈیز، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور) دی نگرانی وچ مکمل کیتا۔

اپنے مرید دی نفسیات توں بخوبی واقف ہوندا اے ۔ اک چنگا سیاست دان عوام دی نفسیات سمجھدا اے جدکہ ماہر نفسیات، نفسیاتی بیماریاں دا بہتر طور تے علاج کر سکدا اے۔ بظاہر نفسیات دا جیہڑا تصور اُبھردا اے اوہ غیب دا علم اے تے اکثر لوکاں دا خیال ایہہ اے کہ ماہر نفسیات کسے نجومی وانگ لوکاں دے ہتھ تے منہ یاں اشارے ویکھ کے بندے دی نفسیات یعنی اوہدی شخصیت تے دل دا حال جان جاندا اے۔

ہر بندے دی نفسیات وکھری اے۔ ہر بال جوان یاں بڈھا وکھو وکھ نفسیات دے مالک ہوندے نیں اوہناں دی سوچ وکھری تے حرکتاں وی وکھریاں ہوندیاں نیں۔ بہت سارے نفسیاتی نظریے علم نفسیات دا حصہ نیں ایس لئی سبھ توں پہلاں نفسیات بارے جاننا ضروری اے کہ نفسیات کیہ اے؟ ایہدا مادہ تے ماخذ کیہ اے؟

نفسیات دماغ تے سوچ دا علم اے، لفظ نفسیات Psychology دا ترجمہ اے جیہڑا یونانی زبان دے دو اکھراں Psyche تے logos دا مرکب اے۔ لفظ psyche اک یونانی لفظ psukhe توں نکلیا اے جیہدا مطلب ساہ یا روح دے نیں۔ Logos دا مطلب لفظ یا منطق اے۔ پرانے زمانے وچ سارے علماں نوں منطق قرار دتا جاندا سی۔ ایس طرح Psychology توں مراد روح دا علم اے۔ اعجاز الغات وچ درج اے:

> (ترجمہ) نفسیات: علم النفس۔ '' ذہن انسانی دے رجحانات تے شعور و لاشعور توں بحث کرن والا علم''(1)

نفسیات نوں اک قدیم علم یا سائنس تصور کیتا جاندا اے جدوں بندے نے شعور دی وادی وچ پیر پایا تے اوس ویلے علم دا ڈھ بدھا۔ نفسیات اک جدید علم اے ایہدا دائرہ کار بوہت موکلا اے۔ ایہدا مقصد بوہت اچا اے حیاتی دا کوئی شعبہ اجیہا نہیں جیہدے وچ نفسیات دا عمل دخل نہ ہوئے۔ ہر شے یاں بندے نوں سمجھن پرکھن لئی اوہدی نفسیات دا سمجھنا ات ضروری اے۔ '' قومی انگریزی اردو لغت'' وچ درج اے:

> '' نفسیات علم کی وہ شاخ جو ذہن انسانی سے تعلق رکھتی ہے علم النفس۔ وہ
> ذہنی علم شعور اور طرز عمل کے واقعات کے بغور مطالعے سے اخذ کرتے ہیں۔
> ذہن یا کردار کی وہ مجموعی کیفیتیں جو کسی گروہ یا اس کے کسی رکن کے ساتھ

مخصوص ہوتی ہیں''۔ (2)

اپنی ذات نوں سمجھنا ات ضروری اے۔ ہر بندے تے لازم اے کہ اوہ اپنی ذات نوں سمجھے، پہچانے تے سنجانے کہ اوہ کیہ اے تاں جے اپنی ذات دا پورا علم حاصل کر سکے۔

رسول اکرمؐ نے فرمایا:

''جس نے اپنے آپ کو پہچانا، اس نے اپنے رب کو پہچان لیا۔ چنانچہ اس طرح نفسیات کی بدولت انسان ذات خداوندی تک رسائی حاصل کر لیتا ہے''۔ (3)

نفسیات دا علم ذہن دیاں شعوری کوششاں دا ہی مطالعہ نہیں کردا سگوں تحت الشعور تے لاشعور وچ موجود ذہنی عملاں نوں جانچن دی صلاحیت رکھدا اے۔ ایہہ علم انسانی شعور دے مطالعے دے نال نال انسانی کردار دا مطالعہ وی کردا اے۔ علم نفسیات اک نارمل یا طبعی فرد دے ذہن دا ای مطالعہ نہیں کردا سگوں غیر معمولی یا غیر طبعی بندیاں دے ذہناں اتے وی بحث کردا اے۔ ادب وچ نفسیات شاعر تے مصنف دے دماغ، جذبات تے محسوسات دا گوہڑ لا کے اوہناں دے دماغ تے شخصیت دا مطالعہ کردی اے۔ ایہدے نال ای ویلے تے حالات دے اوہناں دی شخصیت اتے اثرات مرتب کردی اے۔ ایس دے نال ای شاعری یاں لکھت اتے شخصیت دی ذاتی وارتا تے حالات دے اثرت دا جائزہ وی لیندی اے۔

نفسیات دے اثرات علم تے ادب دی ہر شاخ تے نیں ایہہ حیاتی دے ہر مرحلے وچ رچی مچی ہوئی اے روزمرہ حیاتی وچ ایہدا ڈھیر عمل دخل اے نفسیات نے جتھے بندے دی حیاتی اتے ڈھیر اثرات چھڈے نیں اوتھے ای اوہدے ذہن نوں ڈھیر متاثر کیتا اے ایہدا گوہڑ شاعری دے مطالعے توں ہوندا اے کیوں جے شاعر بہت حساس ہوندا اے اوہ ڈونگھیائی وچ جا کے سوچدا اے ہر شے نوں نیڑے ہو کے ویکھدا اے تے محسوس کردا اے ایہدی وجہ اے کہ شاعر دی شاعری پچھے کوئی نہ کوئی خاص واقعہ یا حادثہ لکیا ہوندا اے جیہڑا اوہنوں متاثر کردا اے۔ شاعر دے دکھ درد دا احساس لفظاں راہیں ہوندا اے اوہنوں ایہہ خاص مہارت ہوندی اے کہ اوہ اپنے دکھ نوں کس طریقے نال بیان کرے شاعر اک ات حساس بندہ ہوندا اے احساس دی ایہہ دولت شاعر نوں جذبیاں دی ہڈورتی توں لبھدی اے۔ ہر شاعر دی شاعری پچھے کوئی نہ کوئی خاص گل یاں

اوہدے زمانے دے حالات دا گوڑھا اثر ہوندا اے شاعراں دی شاعری تے اوس ویلے دے حالات دا جائزہ ہی دسدا اے کہ جیہڑے ویلے اوہناں شاعری کیتی ایس ویلے اوہناں دے ذاتی، سماجی، ملکی تے بین الاقوامی حالات کیہ سن۔

جدید شاعری دا ویروا کردیاں جیہڑے عنصر نمایاں نظریں آؤندے نیں اوہناں وچ ڈر، خوف تے اکلاپے دا عنصر نمایاں وکھالی دیندا اے۔ جیہناں توں بخوبی اوس ویلے دے حالات دا گویڑ لایا جاسکدا اے۔ پہلی عالمی جنگ نے پوری دنیا نوں عام طور تے برصغیر دے خطے نوں جس دکھ تے کرب دا شکار کیتا اوسدا تذکرہ ادھی صدی گزرن توں بعد وی سوچاں وچ اک بھونچال جیہا برپا کر دیندا اے۔ تاریخ دا مطالعہ دسدا اے کہ پہلی عالمی جنگ دے سبب لگن والے روحاں دے پھٹ تے جسماں دے زخم اجے ٹھیک نہیں ہوئے کہ دوجی عالمی جنگ دے حالات پیدا ہوگئے۔ اوہ لوک جیہناں پہلی وڈی جنگ دا سارا منظر کھلیاں اکھاں نال تکیا سی دوجی عالمی جنگ دے آثار پیدا ہوندیاں ای اوہناں دیاں اکھاں دی ویرانی ودھ گئی تے سارے اوسے دکھ تے کرب وچ مبتلا ہوگئے۔ ایہو وجہ اے کہ جدید شاعری دی وچ ڈر خوف تے اکلاپے دا عنصر نمایاں اے۔ 1947ء دے بعد دے دور نوں جدید دور متھیا جاندا اے ایس دور وچ بہت سارے شاعر سامنے آئے ایہناں ساریاں دی شاعری وچ ڈر خوف تے اکلاپا نمایاں اے۔ قیام پاکستان نوں پہلاں تے بعد دے حالات دا اثر اگھڑواں وکھالی دیندا اے۔ اجیہا خوف اوہناں دی سوچ تے دماغ تے چھایا ہویا اے کہ اوہ چاہ کے وی ایہدے کولوں پچھا نہیں چھڈا سکدے۔ 1947ء توں بعد دے دور نوں تن حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے یعنی:

1۔ مڈھلا دور 1947-1965

2۔ وچکارلا دور 1966-1985

3۔ اجوکا دور 1986-2013

مڈھلے دور وچ جیہڑا ناں سب توں پہلے سامنے آوندا اے اوہ شریف کنجاہی دا اے۔ شریف کنجاہی نوں جدید نظم دا موڈھی منیا جاندا اے ایہناں دیاں نظماں وچ وی دوجی جنگ عظیم دی جھلک نمایاں وکھالی دیندی اے۔ اوہناں دی نظم ''مولا خیر گزارے'' وچ داخلی طور تے دوسری جنگ عظیم توں پہلاں دے زمانے دی دس پاؤندی اے اوتھے ای ایہدے وچ عام لوکاں ولوں

خوف تے تشویش دا اظہار وی ملدا اے۔

جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں
قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں
کیہ کراں دے
کدھر جاں دے
مولا خیر گزارے (4)

شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری وچ ایہہ خوف ذاتی حوالے نال نہیں سگوں اجتماعی تے انسانی حوالے نال اے ''قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں'' توں صاف پتہ لگدا اے کہ اوہناں دے ذہن تے خوف دا بوہت زیادہ اثر اے۔ اوہناں دی ساری شاعری وچ ایس خوف دا عنصر گوڑھا وکھالی دیندا اے اوہ ایسے خوف دے تحت شاعری کردے لگے جاندے نیں کیوں جے اوہناں کول اظہار دا طریقہ صرف شاعری ای اے۔ نفسیاتی لحاظ نال ایہنوں ہیجان دا ناں دتا جاندا اے۔ جیہڑا بہت زیادہ خوف تے ڈر دی صورت وچ پیدا ہوندا اے۔ ایہہ ڈر خوف افرادنوں روزمرہ حیاتی وچ مختلف حالات تے تجربات توں حاصل ہوندا اے۔ ایہہ خوشگوار حالات تے ناخوشگوار حالات دے نال مطابقت رکھدا اے۔ ہیجانی کیفیت نہ صرف ذہنی سگوں ایہدے وچ جسمانی تے نفسیاتی عوامل وی موجود ہوندے نیں۔ ابن سینا ہیجان بارے لکھدے نیں:

'' خیال بذات خود جسم پر اثر انداز نہیں ہوتا جب کہ خیال کے ساتھ کوئی جذبہ
(غصہ اور خوف) شامل نہ ہو۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جذبات جسمانی اعضاء پر
براہ راست اثر انداز ہوتے ہیں''۔ (5)

ایہو وجہ اے کہ قیام پاکستان توں بعد دے حالات بوہت خراب سن ہر پاسے قتل و غارت، بھکھ ننگ، غربت افلاس تے عصمت دری ورگا ماحول سی جیہنے شاعراں دے ذہن نوں ڈھیر متاثر کیتا۔ ایہہ ڈر تے خوف اوہناں دی شاعری دا حصہ بن گیا جے کر منیر نیازی دی شاعری نوں ویکھیا جائے تے اوہدے وچ خوف ڈر نمایاں وکھالی دیندا اے جیویں اوہ اپنی نظم ''اک پکی رات'' وچ لکھدے نیں۔

گھر دیاں کندھاں اتے دسن چھٹاں لال پھوار دیاں

ادھی راتیں بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں ماردیاں (6)

منیر نیازی دا ایہہ ڈر تے خوف ہندوستان دی تقسیم دے ویلے نال جڑیا اے جیہدے وچوں منیر ہوراں نوں آپ لنگھنا پیا۔ اوہناں نے اجڑے شہر، لاشاں بھرے جنگ دے میدان، پرانے محلاں اندر ہوندیاں لڑائیاں، لہو وچ ڈبیاں ہوئیاں کندھاں تے عبرت دے ہور بہت سارے منظر ویکھے نیں جہدا اظہار اوہناں دی شاعری وچ بھرواں وکھالی دیندا اے۔ اوہ نفسیاتی طور تے بہت زیادہ پریشان تے خوفزدہ سن جیہنوں نفسیات دی رو نال ڈپریشن دا شکار وی آکھیا جاسکدا اے۔ لائف ٹس اپنی کتاب ''سائیکالوجی'' وچ ڈپریشن بارے لکھدا اے:

"Despression is a dejected mood persisting for at least two weeks , during which time it tends to colour all thoughts and behaviour".

(ڈپریشن ایک افسردہ موڈ ہے جو کم از کم دو ہفتے تک برقرار رہتا ہے اور اس عرصے میں اس کا اثر فرد کی سوچوں اور کرداروں پر نمایاں طور پر مشاہدے میں آتا ہے۔) (7)

ایس دور دے سارے شاعر ایس ہیجانی کیفیت تے ڈپریشن وچ مبتلا نیں ساریاں دی شاعری وچ ایہہ ڈر نمایاں دسدا اے سلیم الرحمٰن دی شاعری وچ اوہناں دا ڈھنگ منیر نیازی نال رلدا ملدا اے ایہدے وچ وی خوف تے وہم دی فضا ٹھاٹھاں ماردی دِسدی اے۔ خوف قدم قدم تے احساس دا ہلونا دے کے ان سوچے تے ان ڈٹھے خوف نال دوچار کر دیندا اے۔ جیویں نظم ''سفر دی رات'' وچ لکھدے نیں:

مینوں شام آوازاں دے اوس جنگل وچ بلاندی اے
روشنیاں توں اوہلے ہو کے جیہنوں اک راہ جاندی اے
سڑدیاں ہڈیاں دی بُو سُنگھ کے کیوں میرا دل نسدا اے
اُچیاں اُچیاں چیکاں اتے سارا جنگل ہسدا اے (8)

ایس دور وچ اجیہی شاعری کرن والے ہور وی بوہت مشہور شاعر نیں جیہناں دی شاعری اتے ڈر تے خوف دا عنصر وکھالی دیندا اے۔ جیہناں وچوں احمد راہی، سائیں فیروز تے سلیم کاشر ورگے شاعر نمایاں نیں۔

وچکارلا دور جیہڑا کہ 1966ء توں لے کے 1985ء تیکر دا اے ایہدے وچ وی ودھیرے شاعراں نے حصہ پایا اے ایس دور وچ وی جنگ دے اثرات باقی سن تے ہر پاسے افراتفری تے نفسانفسی دا عالم سی کسے نوں کسے دی کوئی پرواہ نہیں سی ایس دور وچ ''جیہدے ہتھ جہدی بانہہ آئی'' والا حساب سی۔

ایس دور دے اک مشہور شاعر الطاف قریشی جیہناں دا مجموعہ ''اکھیاں دے پرچھانویں'' 1967ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہدے وچ اوہناں نے زیادہ تر اکلاپے نوں بیان کیتا اوہ اک حساس شاعر نیں اوہناں انسان دے مڈھلے جذبیاں نوں اپنی شاعری دی نینہہ بنایا اے۔ اوہناں نے بندے دے اکلاپے نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے تے لوکاں دی بے حسی ول توجہ کرائی اے۔ اوہ آکھدے نیں بندے کول اج اینی ویہل نہیں کہ اوہ کسے دوسرے کول تھوڑا چر بہہ کے کوئی گل بات کر سکے۔ ہر کسے نوں اپنی اپنی فکر پئی ہوئی اے ایس لئی اوہناں اپنی نظم ''دھریک دی فریاد'' ایکی جیہدے وچ اوہناں دھریک دے مونہوں اجیہے لفظ کڈھائے جہڑے کہ اج دے بندے دے دل دی آواز اے:

لم سلمی، سُکم سُکی، اک دھریک
تنکیاں تنکیاں بانہواں اڈ کے
پچھدی میریا سوہنیا ربا
کیوں اگی ساں میں ایس ویہڑے
میرے لہو دیاں ساریاں بونداں
پی گئی میرے مڈھ دی مٹی(9)

الطاف قریشی اک اجیہا معاشرہ تے ماحول ویکھن دے چاہی وان سن جیہدے وچ ہر ویلے خوشیاں ہون تے ہر کوئی گھل مل کے اک دوجے دے نال رہوے۔ اوہ کشمیر دے رہن والے سن تے کشمیر وچ ہون والے ظلم تے فساداں توں ڈاہڈے پریشان سن جس پاروں اوہ نفسیاتی طور تے وی ڈھیر متاثر سن نفسیاتی حوالے نال اوہ ''خبیت'' ورگی بیماری دا شکار وکھالی دیندے نیں کیوں جے ایہہ بیماری انسانی ماحول توں ای پیدا ہوندی اے بندے نوں جدوں احساس ناکامی یا محرومی ہوئے تے بندہ نفسیاتی طور تے ایس بیماری وچ مبتلا ہو جاندا اے، الطاف ہوری چونکہ اک

اجیہے ماحول تے معاشرے وچ رہندے سن جیہدے وچ ہر ویلے پریشانی، ڈر تے خوف سی کہ کس ویلے کیہ ہو جائے کجھ پتہ نہیں تے اوہ چاہ کے وی ایس ماحول نوں ٹھیک نہیں سن کر سکدے جس پاروں اوہناں وچ احساس محرومی وی سی کہ اوہ اپنی طاقت نہیں رکھدے کہ اپنے ماحول تے معاشرے نوں ٹھیک کر سکن۔ خبیت دی باقاعدہ تعریف ''رش'' نے کیتی اے لکھدے نیں کہ:

''فرد کے مقاصد اور ضروریات کے درمیان حائل ایسی رکاوٹیں جو محرکات
کے حصول کو تو یا سرے سے ٹھکرا دیں یا پھر ان کی راہ مسدور کر دیں فرد کی اس
اضطرابی کیفیت کو خبیت یا احساس محرومی یا احساس ناکامی کہتے ہیں۔ اس
حالت کے پیدا ہونے کی وجوہات ماحولی، ذاتی یا کشمکش۔''(10)

1972ء وچ اک اُبھردا شاعر عارف عبدالمتین اے۔ جیہناں دا مجموعہ ''اکلاپے دا مسافر'' چھپیا۔ ایہدے وچ اکلاپے دا ذکر کافی لبھدا اے، اوہناں دا تصور ٹھوس سماجی حوالیاں نال اے جیہدے وچ احساس رکھن والا شخص بندیاں دے جنگل وچ رہن دے باوجود کلا ہوندا جا رہیا اے۔ ایسے طرح اوہناں دیاں نظماں وچ پایا جان والا خوف وی حقیقت پسندی دا عکاس اے جیویں اوہ آکھدے نیں کہ:

میں جنگل وچ کلم کلا
میرے چار چوفیرے رکھ (11)

ایڈی وڈی دنیا وچ رہن دے باوجود انسان اپنے آپ نوں کلا سمجھدا اے معاشرے دی بےحسی نے بندے نوں نفسیاتی مریض بنا کے رکھ چھڈیا اے۔ ایہدی وجہ اک مشینی دور وی اے جس نے انسان نوں اک دوجے کولوں وکھرا کر چھڈیا اے فیر نال ای اوہناں اتے خوف چھا جاندا اے تے آکھدے نیں کہ:

دھرتی اتے شیر تے چیتے
لغراں اتے پھنیر سپ
ہیٹھاں چیرے جان دا سہنسا
اپر ڈنگے جان دا ڈر (12)

جنگل وچ ہر بندہ جیہڑا طاقت رکھدا اے اوہ کسے غریب نوں سکھ دا ساہ نہیں لین دیندا۔

اوہ غریب ہر ویلے ایسے ڈر تے خوف وچ مبتلا رہندا اے کہ خورے ہن ساڈے نال کیہ بیتن والی اے ایس خوف پاروں بندا اک دوجے کولوں دامن بچاندا اے کسے نال کوئی وی مخلص نہیں ہوندا صرف اپنا مطلب کڈھن لئی اوہ دوجے بندے نوں ورتدے نیں جس پاروں انسانی ذہن ہر ویلے کشمکش دا شکار رہندا اے ایہہ انسانی نفسیات نوں بری طرح متاثر کردیاں نیں جہدا اثر شاعراں دی شاعری وچ وی ظاہر اے۔ نفسیاتی حوالے نال ایہنوں ''عصابنیت'' دا ناں وی دتا جاندااے۔ ایہہ نفسیاتی بیماری ڈر تے خوف پاروں اندر جمدی اے ڈیوی سن تے نیل ایہدی تعریف انج کردے نیں:

> "Neuroses is a large group of disorders charactrized by unrealstik anxity (unpleasant feeling of fear and apprehenssion) and other associated problems".
>
> ''عصابنیت بہت سی بیماریوں کا ایک گروپ ہے جن کی بنیادی خصوصیت ،غیرحقیقت پسندانہ تشویش (ناخوشگوار احساس، خوف اور اندیشے اور دیگر مسائل ہیں''(13)

ایس دور دے شاعر مختلف قسم دے خوف تے ناخوشگوار حالات دا شکار نیں جہدا اثر اوہناں دی شاعری وچ موجود اے۔ عارف عبدالمتین نے سوسائٹی وچ موجود درد ناک حالات تے بےحسی داغلبہ تے بدی دیاں قوتاں انساناں دالہو نچوڑ دیاں وکھایااے ایہہ سبھ کجھ اک حساس دل رکھن والا ہی محسوس کرسکدا اے تے اوس ویلے دے حالات توں بخوبی جانکاری حاصل کرسکدا اے۔ ایس دور وچ ایس قسم دی شاعری کرن والے ہور وی بہت سارے شاعر موجود نیں جیہناں نوں بیان کرنا ممکن نہیں جیہناں وچ حکیم ناصر، مشتاق باسط، شریف صابر، شاہین نازلی، انور مسعود، رشید انور، غلام مصطفیٰ بسمل، اقبال زخمی، حسین شاہد، قیوم نظر، اسلام شاہ تے اقبال صلاح الدین ورگے مشہور شاعر موجود نیں، 1986ء توں لے کے 2013ء تیکر اجوکا دور اے۔ ایہہ دور چونکہ مکمل طور تے مشینی دور اے تے پاکستان اک ایٹمی طاقت وی بن چکیا اے۔ ایہدے نال نال ایس دور وچ دہشت گردی نے جنم لیا اے۔ جس پاروں معاشرے وچ ہر ویلے خوف دی فضا رہندی اے انسان دی حیاتی بالکل بے وقعت ہو کے رہ گئی اے بندے نوں کوئی پتہ نہیں کہ اوہ باہر

جاکے واپس وی آ سکے گا کہ نہیں ایس دور وچ ابھرن والے شاعراں نے ایس چیز دا ودھیرا اثر قبولیا اے ایہدا اظہار اوہناں دی شاعری وچ وکھالی دینداا ے جیویں ڈاکٹر اختر شمار ہوری اپنی نظم وچ لکھدے نیں کہ:

ہر تھاں روز دھماکے ہون
سر تے اڈدے روز ڈرون
ساڈی جتیاں ساڈے سر
وچ شکنجے آئی دھون (14)

ایس نظم وچ ڈر تے خوف واضح وکھالی دینداا ے کہ بندہ بے وسا جیہا ہو کے رہ گیا اے اوہ ہر پاسیوں ڈریا تے سہمیا ہویا اے۔ جہدی وجہ توں اوہ نفسیاتی بیماریاں وچ مبتلا اے اوہ ہر ویلے ذہنی اذیت دا شکار اے ایہہ سارا خوف اوہدی لکھت وچ آ جانداا ے۔ ایس خوف تے ڈر پاروں انسان اپنے آپ نوں کلا محسوس کردا اے کیوں جے ایس دور وچ کسے کول ایناویلا نہیں کہ اوہ کسے دوسرے دا دکھ ونڈا سکے۔ جیویں پہلے زمانے وچ کڑیاں تے زنانیاں '' ترنجناں'' وچ بہند یاں تے گلاں باتاں کردیاں سن اپنے دل دا بھار ہولا کردیاں سن پر اج دے زمانے وچ اجیہا کوئی رواج نہیں انسان سارا کجھ اپنے اندر دبائی رکھدا اے کیوں جے اوہدے دکھ سنن والا کوئی نہیں ڈاکٹر شوکت علی قمر اپنی نظم '' اکلاپے دا دکھ'' وچ لکھدے نیں :

جیون وی ہن ہوندا جاوے
حشر دا اک سیاپا
باہر بھاویں کنیاں بھیڑاں
اندر اے اکلاپا (15)

بندہ اک معاشرتی حیوان اے تے اوہ کلیاں حیاتی نہیں گزار سکدا۔ اوہنوں اپنی لوڑ تے خواہشاں پوریاں کرن لئی دوجیاں دی ہمیشہ لوڑ ہوندی اے پر جدوں انسان نوں ایہہ سب چیزاں میسر نہیں آوندیاں تے اوہ پریشان حال ہوجاندا اے تے نفسیاتی امراض وچ مبتلا ہوجاندا اے جہنوں نفسیاتی حوالے نال خبیت داشکار آکھیا جانداا ے۔ جیویں اختر شمار دی شاعری وچ بم دھماکے دا ڈر تے خوف موجود اے نال ای ڈاکٹر شوکت دی شاعری وچ اکلاپے دا عنصر اگھڑ اواں اے۔

ایہہ سب کجھ نفسیاتی حوالے نال خبیت دے زمرے وچ آوندا اے ۔ ایہدی باقاعدا تعریف پروفیسر مارگن کردے نیں:

"Mere lack of satisfaction of a need is deprivation but thwarrting behaviour directed to wards a good is frustration"

''کسی ضرورت کی تسکین نہ ہونے کومحرومیت کہا جاتا ہےلیکن اگرکسی مقصدکو حاصل کرتے وقت کردار کے راستے میں مزاحمت پیدا کردی جائے تو اس طرح جوذہنی کیفیت پیدا ہوتی ہے اسے خبیت کہا جاتا ہے''(16)

ایس سارے نفسیات تجزیے توں نتیجہ نکلدا اے کہ نفسیات ہر بندے تے گوڑھا اثر چھڈ دی اے تے انسان چاہ کے وی ایہدے توں پچھانہیں چھڈا سکدا۔ ایہہ نفسیاتی اثر ہر شاعر دی شاعری وچ موجود اے کسے وی شاعر نے ایہنوں خاص کر کے بیان نہیں کیتا سگوں اوس ویلے حالات دا اثر اے کہ ساریاں سوچاں تے خیال شاعری وچ اڈ آئے نیں کیوں جے جس قسم دے حالات ہون بندہ اوس طرح سوچنا شروع کر دیندا اے ایس لئی موجودہ حالات انسانی نفسیات تے بہت زیادہ اثر انداز ہوندے نیں جیہدا اندازہ شاعری پڑھ کے وی ہوندا اے۔

حوالے

1۔ ذوالفقار احمد تابش: اعجاز الغات؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 2002ء ص531
2۔ قومی انگریزی اردو لغت؛ مقتدرہ قومی زبان، پاکستان، 2002ء ص1560
3۔ گلزار احمد صوفی: ابتدائی نفسیات؛ نذر سنز، لاہور، 1988ء، ص8
4۔ عصمت اللہ زاہد: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز، لاہور، 2003ء ص242
5۔ توقیر اکرام مسز: اعمال نفسیات؛ الائیڈ بک سنٹر، لاہور، 2003ء ص230
6۔ منیر نیازی: اوکھیاں راہواں؛ دوست پبلی کیشنز، لاہور، 2008ء ص 15
7۔ یوسف ٹی ایم، جدید نفسیات، لاہور: علمی کتاب خانہ، 2003ء ص141
8۔ سلیم الرحمٰن: آون والے؛ نئی مطبوعات، لاہور، 1965ء ص49
9۔ الطاف قریشی: اکھیاں دے پر چھانویں؛ کشمیر کتاب گھر، لاہور، 1968ء ص43
10۔ غلام محی الدین: نفسیات کا اطلاق؛ مکتبہ کاررواں، لاہور، 2002ء ص3
11۔ عارف عبدالمتین: اکلاپے دا مسافر؛ ٹیکنیکل پبلشرز،، لاہور، 1976ء ص59
12۔ ایضاً ص59
13۔ جدید نفسیات؛ ص56
14۔ اختر شمار، ڈاکٹر: میلہ چار دہاڑے؛ وجدان پبلیکیشنز، لاہور، 2010ء ص87
15۔ شوکت علی قمر، ڈاکٹر: اٹھواں اسمان؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2008ء ص105
16۔ جدید نفسیات؛ ص1